

Юрій Степанчук, Сергій Гальчак, Анатолій Лисий

**ЛІКВІДАЦІЯ
МОСКОВСЬКИМ САМОДЕРЖАВСТВОМ
ДЕРЖАВНОЇ АВТОНОМІЇ
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.**

Хронологічний довідник

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
факультет історії, права і публічного управління
Академія соціальних наук України
Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка
Комунальний заклад вищої освіти
«Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»
Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців
України

Юрій Степанчук, Сергій Гальчак, Анатолій Лисий

**ЛІКВІДАЦІЯ МОСКОВСЬКИМ
САМОДЕРЖАВСТВОМ
ДЕРЖАВНОЇ АВТОНОМІЇ
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.**

Хронологічний довідник

Вінниця
2021

УДК 94(477)"17/18"(036)

Юрій Степанчук, Сергій Гальчак, Анатолій Лисий. Ліквідація московським самодержавством державної автономії України-Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. Хронологічний довідник. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2021. – 160 с.; іл. 8 с.

Довідник є зібранням фактичного матеріалу з історії України періоду Гетьманщини, упорядкованого за хронологічним принципом. Посібник відтворює події, пов'язані з обмеженням і ліквідацією української державної автономії російським самодержавством у другій половині XVII – XVIII ст. Зібрані упорядниками історичні факти свідчать, що для українців військово-політичний союз із Москвою мав фатальні наслідки. Царський уряд не лише не дотримувався взятих на себе зобов'язань щодо захисту та збереження суверенітету Української козацької держави, а й послідовно руйнував інституції старшинсько-гетьманської влади, здійснював жорстокий наступ на українську культуру, мову й українську національну самобутність.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів історичних спеціальностей закладів вищої освіти, усіх, хто цікавиться історією української державності та віковою боротьбою українського народу супроти російської агресії.

Рецензенти: С. В. Корновенко, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

О. К. Струкевич, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філології та гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти».

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії,
права і публічного управління Вінницького державного
педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 6 від 10 лютого 2021 р.)*

ISBN 978-617-530-180-7

ВИТОКИ ЦИНІЗМУ ТА ВІРОЛОМСТВА

Збройна експансія Росії щодо суверенної України, що розпочалася в 2014 році, має багатовікову історію військово-політичного протистояння, яка сягає середини XVII століття. На той час український народ під орудою гетьмана Богдана Хмельницького сьомий рік поспіль вів виснажливу кровопролитну війну з Річчю Посполитою. Всі верстви тодішнього українського населення, на чолі з козацтвом, повстали проти польсько-шляхетського гноблення та зі зброєю в руках боронили незалежність новоствореної козацької держави – України-Гетьманщини.

Щодо Московії (із 1721 року – Російської імперії), то вона продовжувала нищівну колонізацію Сибіру та Далекого Сходу, жорстоко придушуючи щонайменший супротив тамтешнього корінного населення. Проте царський уряд пильно стежив за українсько-польським протистоянням, терпляче очікував знекровлення держав, що воюють, і сподівався на слушну нагоду для реалізації давнього геополітичного проєкту – розширення свого впливу в Південно-Західному напрямі.

І от у жовтні 1653 року, після шести років прохань про військову допомогу від уряду Богдана Хмельницького, московський цар вирішив дати офіційну згоду на прийняття козацької України в своє підданство й пообіцяв негайно розпочати війну проти Речі Посполитої. У січні 1654 року в Переяславі, до якого прибуло московське посольство, було обговорено рішення про перехід Війська Запорозького під протекторат Московського царства, що слід вважати звичним міждержавним явищем для тогочасної Європи. Водночас український гетьман отримав запевнення, що православна Москва захищатиме приєднану територію, збереже права та привілеї козацького стану. Богдан Хмельницький був перекона-

ний, що цей українсько-московський альянс, як і його попередні міждержавні союзи, є вимушеним, але тимчасовим.

Саме з 1654 року Україна та її народ потрапили в орбіту підступного й агресивного сусіда-загарбника – Московського царства. Прийшовши на українську землю під личиною єдиновірного союзника, Москва поступово, але зухвало анексувала знесилену Україну, намагаючись у різні способи контролювати її національне автономне управління та використовувати людські і природні ресурси. Пропонований хронологічний довідник наглядно відображає, як «новий союзник» не поспішав надавати допомогу українцям проти Речі Посполитої. Передусім він переймався питанням присяги на вірність цареві від усіх станів українського суспільства, розміщенням московських залог на території Гетьманщини, використанням козацького війська за її межами, підпорядкуванням Київської митрополії Московському патріарху, встановленням повного контролю над адміністрацією та податками в Україні. Безпосереднім результатом московського втручання у внутрішнє життя України стали такі факти: поділ її території на дві частини, звуження досягнень у Національно-визвольній війні проти Речі Посполитої, спровоковані громадянські війни періоду Руїни, демографічний регрес, занепад економічного, суспільно-політичного та культурного життя.

Поступово зміцнюючи свої позиції в Україні-Гетьманщині, Москва ігнорувала її інтереси та попередні домовленості й підписала з Польщею Віленський мир (1656), який призупинив військові дії між цими державами. Віроломність Москви виявилася й під час укладання Андрусівського перемир'я (1667), де Москва та Польща по Дніпру розділили між собою Україну, без відома українців. «Вічний мир» (1686) – чергова домовленість між колишніми ворогами – на сторіччя визначила подальшу долю України, коли Правобережжя відійшло до складу Речі Посполитої, а Лівобережжя, Київ та Запорозька Січ опинилися під владою двоголового орла.

Створена гетьманом Богданом Хмельницьким українська держава – «Військо Запорозьке», або «Гетьманщина», – проіснувала майже сто п'ятдесят років. Протягом цього періоду царський уряд системно нищив ознаки її державності, прагнувши повного знищення української національної ідентичності. Особливою одіозністю та своїми антиукраїнськими заходами відзначилися російські правителі Петро I та Катерина II. Саме за наказом Петра I страчено всіх жителів гетьманської столиці в Батурині, у Петропавлівській фортеці закатовано наказного гетьмана Павла Полуботка та його однодумців, фактично припинено діяльність Києво-Могилянської академії, заборонено книгодрукування українською мовою. Його послідовниця – Катерина II – скасувала посаду Гетьмана, знищила Запорозьку Січ, запровадила кріпосне право, штучно зорганізувала іноземну колонізацію Південної України... «Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову сиротину», – так оцінив політику цих російських монархів стосовно України Т. Г. Шевченко.

Яскравим доказом цього є встановлення кріпацтва на території регіонів, знищення національного суспільно-політичного устрою і своєрідних збройних сил – козацьких об'єднань. Протягом усього періоду перебування територій української автономії в складі Російської держави, її вища влада перманентно перекроювала їх, власноручно змінюючи кордони та поступово перетворюючи на периферійну область.

Опинившись на перетині агресивних інтересів сусідніх країн – Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства, українці зазнавали потужного звуження не лише політичних, а й економічних можливостей для розвитку, часто ставали жертвами чужорідних планів і амбіцій. Ці та деякі інші чинники значною мірою поглиблювали «відрубність» Західної України, частково Правобережжя, протягом XVIII ст. Українська держава невпинно втрачала масштабність і статус загальноукраїнського утворення, перетворюючись на «мало-

російську» провінційну «область». Фактично за правління Катерини II Україна, остаточно втративши всі ознаки державності, взагалі перестала репрезентувати незалежний суб'єкт у Європі.

Прикметною рисою означеного періоду стало те, що більшість регіональних установ було замінено на типові загальноімперські, керівництво яких перейшло до російського чиновництва. Водночас вільне козацтво перетворено на вояків царської армії або військових обивателів. Податки багатомільйонного населення (окрім кількох тисяч дворян) збільшено в кілька разів, причому їхній основний потік переспрямовано до московської казни.

Стосовно різючих перетворень суспільно-політичного, економічного та демографічного характеру на території південного краю варто виділити роль Катерини II та її найближчого оточення, насамперед фаворита графа Г. Потьомкіна. Правда, найчастіше їхня діяльність тут мала деструктивний напрям. Саме тоді Російській імперії вдалося анексувати області між річками Буг і Дніпро, нижній Дон та Єя, з численними втратами в живій силі приєднати Кримське ханство і нарешті захопити Міжріччя Дністра та Бугу. Ці події негативно позначилися на всьому побутуванні місцевих жителів. Відбулося потужне змішування етносів і соціальних груп, вірувань і традицій, що часто-густо породжувало несумісність проживання (наприклад, старовірів, менонітів, іудеїв, православних та мусульман). Надвеликий, нерідко штучно організований вищою владою, потік переселенців до Південної України зумовлював періодичні голод, епідемії, помори, хвороби та падіж худоби.

Водночас на розвиток усього народного господарства українців впливали розбудова військово-промислового комплексу, необхідність забезпечення всім необхідним царської армії та чорноморського флоту. Адже навколо новозбудованих фортифікаційних споруд виникали населені пункти,

зокрема міста, а в них, відповідно, розвивалися городництво, садівництво, скотарство, ремесла, промисли тощо.

Одним із перших, хто зрозумів небезпеку союзу України з Москвою, був гетьман Іван Виговський. У 1657 – 1659 рр. він очолив збройну боротьбу українців проти московського поневолення. Гетьман уславив себе тим, що в червні 1659 року об'єднані під його орудою українсько-татарські війська перемогли сотисячне московське військо воєводи Олексія Трубецького поблизу міста Конотоп. До когорта видатних державних діячів, які відважилися виступити проти московських окупантів, був гетьман Іван Мазепа, який перейшов на бік Швеції, щоб разом зі шведським військом визволити Україну-Гетьманщину з-під влади Москви. Дорогою ціною окупили гетьман і Україна цей хоробрий крок. Вороги століттями викривлятимуть його ім'я в пам'яті народу, а українська історія поповниться такими страшними сторінками, як «Батуринська різанина», «Катівня в Лебедині», знищення Чортотлицької Січі, репресії проти козацької старшини, поява перших політичних емігрантів тощо.

Російсько-радянська історіографія та пропаганда зробили Івана Виговського, Івана Мазепу символами політичного лицемірства та національної зради. Лише з проголошенням незалежності України Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Кость Гордієнко, Павло Полуботок та багато інших героїв заслужено повернулися до національного пантеону борників української державності.

Російське поневолення України тривало до 1991 року. Проте іноземна окупація спричинила безперестанне боріння українців за відстоювання власної території, національної ідентичності, культури, мови та віри. Тисячі українських патріотів полягли в цьому нерівному, але знаковому для майбутніх поколінь, протиборстві. Важка і, на жаль, жертвна боротьба українського народу за свою незалежність триває і досі. Збройне протистояння агресії Російської Федерації

увійшло в затяжну фазу так званої «гібридної» війни, одночасно виснажуючи та гартуючи українське суспільство, яке стійко виконує місію захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України.

Олександр ГУРЖІЙ,
головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Жовтень 1653 р. Земський Собор* у Москві прийняв рішення про прийняття Війська Запорозького* в підданство московського царя.

* *Земський Собор 1653 року* – зібрання бояр, представників дворянства, духовенства, купецтва та інших верств населення Московського царства, на якому була прийнята ухвала про прийняття царем Олексієм Михайловичем під свою зверхність гетьмана Б. Хмельницького з Військом Запорозьким.

** *Військо Запорозьке* – одна з офіційних назв Української держави, яка виникла під час Національної революції українського народу проти Польщі під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст.

Грудень 1653 р. До Переяслава прибуло московське посольство на чолі з боярином* В. Бутурліним для прийняття присяги на вірність цареві від Війська Запорозького.

* *Бояри* – представники правлячої верхівки в Московській державі, які займали після царя панівне становище в управлінні державою.

Січень 1654 р. Під час Переяславської ради гетьман Б. Хмельницький* поставив вимогу перед московськими послами, щоб вони склали за царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке, збереже права та привілеї ко-

зацького стану. Московський боярин В. Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився присягати, бо „того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...”. Також козацька старшина спробувала отримати царські грамоти на підтвердження своїх свобод і привілеїв. Старшина обґрунтовувала свої вимоги тим, що рядові козаки без грамот та присяги будуть „сумніватися”. На що московські послы відповіли рішучою відмовою.

* *Хмельницький Богдан (Зиновій)* – український військовий, політичний та державний діяч. Керівник Хмельниччини – повстання проти зловживань польської шляхти в Україні, котре переросло у всенародну Національно-визвольну війну проти Речі Посполитої. Гетьман Війська Запорозького, засновник та очільник Української держави – Гетьманщини (1648 – 1657).

Січень 1654 р. До боярина В. Бутурліна, без відома гетьмана Б. Хмельницького, прибула делегація старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Приймавши цю акцію до уваги, Москва і надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не жаліючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. У такий спосіб царський уряд намагався заручитися підтримкою й інших впливових високопосадовців в Україні.

Січень 1654 р. Спроба московських воєвод* змусити київське духовенство присягати цареві. Київський митрополит С. Косів**, побоюючись, що відбудеться зміна церковного керівництва, вирядив на захід ченця М. Криницького, який вніс

у луцькі гродські книги*** протест проти спроб московських воєвод змусити київське духовенство присягати цареві.

* *Царські воєводи* – коменданти місцевих фортець та командувачі московських військових гарнізонів на території України, поєднували адміністративну і військову функції.

** *Косів Стефан (Сильвестр) (1600 – 1657)* – український письменник і церковний діяч, православний Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі. Учень і соратник митрополита П. Могили. Активний противник союзу Гетьманської України та Московії в 1654 р. Намагався протистояти втраті Київською митрополією своїх прав.

*** *Гродські книги* – актові книги гродських судів, які велися на українських землях під владою Речі Посполитої до останньої чверті XVIII ст.

Січень – лютий 1654 р. Поїздка В. Бутурліна козацькою Україною для прийняття присяги. Присягати відмовилися частина населення Переяслава, Києва, Чорнобиля, Київський митрополит С. Косів та архимандрит Києво-Печерського монастиря Й. Тризна*.

* *Тризна Йосип (р. н. невідомий – 1655)* – церковний і культурний діяч. Походив з української православної шляхти. По смерті П. Могили став настоятелем Києво-Печерського монастиря (1647). Підтримував Національно-визвольну війну українського народу, власним коштом спорядив військовий загін. Разом із Київським митрополитом С. Косовим виступав проти політичної та церковної залежності України від Московської держави.

Лютий 1654 р. До Києва прибули перші царські воєводи Ф. Куракін і Ф. Волконський із двотисячним військом. Московські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на території т. зв. Старого міста, біля Золотих воріт – з вежами, острогом, ровами і мостами.

Березень 1654 р. Збройні сили України стали називатися «Войско его царского величества Запорожское». Гетьманщина була зобов'язана брати участь в усіх воєнних діях, які розпочинала Московська держава.

Березень 1654 р. Московський цар Олексій Михайлович* затвердив проєкт «Березневих статей, або «Статей Богдана Хмельницького», які зафіксували умови українсько-московського договору. Оригінали цих документів не збереглися. У «Березневих статтях» відкинуто принципову вимогу Б. Хмельницького: визнання незалежності Української православної церкви. Гетьманському урядові заборонялося підтримувати стосунки з Кримським ханством і Туреччиною, утверджувалася грошова данина царській казні.

* *Романов Олексій Михайлович* – московський цар (1645 – 1676), батько Петра I.

Березень 1654 р. З Москви до Б. Хмельницького надійшов царський указ, де Олексій Михайлович грубо розпорядився «того київського митрополита Сильвестра» прислати

до великого государя в Москву, щоб «виправлення дав», тобто виявив покiрність.

Квітень 1654 р. На вимогу царського уряду Б. Хмельницький вислав у Білорусію і Литву 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника І. Золотаренка для нанесення головного удару по Литовському князівству, вздовж лінії Смоленська. Козацько-московські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 р. – Вільну. Український театр військових дій проти Польщі Москву не хвилював.

Квітень 1654 р. Московський патріарх Никон благословив царське військо, що вирушало в Україну, а воєвода А. Трубецькой, відповідаючи, назвав Никона «патріархом усієї Великої й Малої Росії».

Травень 1654 р. Царським наказом доручалось стольникові М. Лодиженському їхати «для перепису всяких доходів у всій Малій Росії, по всіх містах і селах». Він мав дістати від гетьмана Б. Хмельницького списки, «скільки... в містах і селах королівських і в панських і церковних маєтках яких рент^{*} та інших всяких доходів, грошей і хліба збиралося», взяти гетьманські універсали^{**} до окремих міст і провести перепис населення.

* *Рента* – плата за користування землею.

** *Універсал* – офіційний документ державної влади Гетьманщини, що, зазвичай, видавали від імені гетьмана.

Травень 1654 р. Царський уряд відмовився сплачувати козакам платню, обґрунтувавши це тим, що цар воює за визволення України і що його казна несе великі витрати. Відмова платити рядовим козакам призвела до скорочення українського війська.

Літо 1654 р. Насильства московських воєвод в Білорусі над союзниками – українськими козаками. Зокрема, полковник І. Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам «оселедці на головах». Білоруський шляхтич В. Поклонський писав до полковника І. Золотаренка в листі, що замість допомоги населення від московських стрільців* зазнало «таке ж грабування Божих домів, як і від татар... У кращій вільності жили ми перше під ляхами, ніж тепер..., що моє око бачило..., які непотребства над нашими жінками й дівчатами чинили москалі..., скільки душ у неволю забрали..., а цю землю знищили....».

* *Московські стрільці* – воїни регулярного пішого війська в Московській державі XVI – початку XVIII ст., озброєні вогнепальною зброєю.

Серпень 1654 р. Під час перемовин депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії* І. Гізелем** із представниками московського царя на неї було вчинено потужний (хоча безуспішний) тиск, намагаючись спонукати визнати підвладність московського патріархату.

* *Києво-Могилянська академія* – вищий навчальний заклад у Києві, який під такою назвою існував від 1632 до 1817 року. Засновником Академії є П. Могила.

** *Гізель Інокентій (1600 – 1683)* – український православний діяч німецького походження. Учений-богослов, філософ, історик. Архімандрит Києво-Печерського монастиря (1656 – 1683). Ймовірний автор «Київського Синописа» (1674).

Грудень 1654 р. Московське посольство А. Матвєєва та Ф. Порошина до Б. Хмельницького, яке мало домагатися від нього згоди на запровадження воєводського управління й створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом московських офіцерів.

1654 р. Через декілька місяців перебування царських воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрою, а престолюду – одягом з дорогого імпортованого сукна та чоботами-сап'янцями.

1654 р. Успіхи московських військ у воєнній кампанії проти Речі Посполитої дали змогу Московському патріархату взяти під своє безпосереднє управління Смоленську, Мстиславсько-Могилівську та Полоцьку єпархії, незважаючи на те, що це була область Київського митрополита в юрисдикції Константинопольського патріарха.

Січень 1655 р. У розмові з Б. Хмельницьким царський посланець А. Матвеев не тільки назвав московського патріарха Никона патріархом «всєя Великия и Малыя Росии», але також натякав на його зверхності над іншими патріархами: «приходят к великому государю нашему, его царскому величеству патриархи, цареградской и иерусалимской... и от великого государя, святейшего Никона патриарха московского и всея Великия и Малыя Росии благословление приемлют».

Січень 1655 р. Царський уряд подав на розгляд Б. Хмельницькому проєкт про запровадження в Україні регулярного війська, подібного до солдатських полків, котрі вже існували в Московській державі. Військовослужбовцям планувалося «давати корм против салдат на месяц по 5 золотых польских, из скарбы, которые збираютца в Запорожских городех...». Обговорення проєкту співпало з плануванням кампанії 1655 р., у якій російська влада мала таємні наміри щодо усунення Б. Хмельницького від керівництва військом. Царський посланець А. Матвеев заявляв гетьману, що «будет ты гетман для своих частых походов занемог», провід над московсько-українським військом буде передано воєводі В. Шереметеву.

Липень 1655 р. Царський уряд не пропустив через Московщину українських послів до Швеції. У наказі В. Бутурліну уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і генеральну старшину*, насамперед І. Виговського**, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «воно того собі в образе не ставили, що ми посланців у Швецію відпустити не вказали».

* **Генеральна старшина** – вище військове та адміністративно-політичне керівництво Гетьманщини, яке здійснювало управління всім козацьким військом і його окремими службами (артилерією, обозом, військовим скарбом, діловодством тощо) та цвільним населенням. До її складу входили: гетьман, генеральний писар, двоє генеральних суддів, двоє генеральних осавулів, генеральний обозний, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

** **Виговський Іван** – гетьман України (1657 – 1659). І. Виговський належить до когорти видатних державних діячів, які відважилися очолити збройну боротьбу українців проти московського поневолення. Саме тому його ім'я, поряд з І. Мазепою, П. Орликом, С. Петлюрою, С. Бандерою, російська й радянська історіографія та пропаганда зумисне робили символом політичного лицемірства та зради. Лише з проголошенням незалежності України І. Виговський заслужено повернувся до національного пантеону поборників української державності. Постать І. Виговського тісно пов'язана з Вінниччиною, зокрема з містом Баром. Адже добровільно відмовившись від гетьманської булави на користь Ю. Хмельницького, колишній гетьман згідно з королівською грамотою отримав у власність Барське староство й мав титул воєводи Київського та старости Барського.

Серпень 1655 р. Указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський і Білої Русі, Волинський і Подільський».

Вересень 1655 р. Конфлікт між козацькою старшиною та командуєчим московськими військами С. Потьомкіним, який змушував мешканців міста Люблін складати присягу на користь царя.

Листопад 1655 р. Московські воєводи заарештували довірену особу митрополита С. Косова – священника М. Криницького (який 1654 року їздив до Луцька та вніс до гродських книг протест проти дій московської влади у Києві).

Квітень 1656 р. Посольський наказ Л. Лопухіна, де йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні, причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей*, а й представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення.

* *Ратні люди* – загальна назва осіб, зобов'язаних нести військову або адміністративну службу на користь Московської держави.

Червень 1656 р. До Б. Хмельницького надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо необхідності примирення з Річчю Посполитою.

Жовтень 1656 р. Вільно. Підписання між Москвою і Річчю Посполитою перемир'я, за яким передбачалося обрання московського царя на польський трон, спільні воєнні дії проти Швеції та її союзників. Московіти не допустили до переговорів українське посольство на чолі із Р. Гапоненком. Демонстративно ігноруючи українську деле-

гацію, вони відмовилися від спілкування з ними й, підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я.

Лютий 1657 р. У наказі стольникові* В. Кініну, відрядженому в Україну, уряд Олексія Михайловича звинуватив козацьку старшину в порушенні присяги, нелояльності щодо суверена, лякав карою Божою за неправду і відступництво від даної цареві обіцянки: «Да ведомо великому государю... учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкий, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промисел учинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему то в великое подивление, какими мерами такое дело начинается... Великому государю, обещаши с клятвою служить, и во всем ему... добра хотети... Да надобе им и от Бога казни посылаемы бивают».

* *Стольник* – придворний дворянин, що прислужував цареві за столом під час урочистих трапез, а також супроводжував його у поїздках. Пізніше стольники призначалися на різні державні посади: воєводські, посольські, суддівські тощо.

Квітень 1657 р. Вийшли царські укази про призначення воєводами у Білу Церкву – Г. Сафонова, Корсунь – О. Болтіна, Ніжин – С. Бутикова, Полтаву – стольника О. Чиркова, Чернігів – стольника А. Дашкова, Миргород – Н. Поленова.

Квітень 1657 р. Царський указ про призначення боярина В. Шереметєва главою нової московської адміністрації в Україні.

Квітень 1657 р. Київський воєвода В. Бутурлін отримав розпорядження про виділення 600 солдатів для корсунського та білоцерківського воєвод. Наприкінці квітня, виходить аналогічна вказівка про виділення 1000 солдатів із числа новонабраних в Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву.

Травень 1657 р. Не добившись від Б. Хмельницького згоди на виведення козацьких військ з Білорусії, Москва вирішила це зробити самочинно. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою С. Змєєвим, який змусив українських козаків залишити Смоленський, Дубровенський, Оршанський та Могилівський повіти.

Червень 1657 р. Воєвода С. Змєєв не дозволив генеральному писарю* Війська Запорозького І. Виговському, який на той час одружився з дочкою білоруського вельможі Б. Статкевича Оленою, вступити у володіння маєтками її батька в Могилівському повіті.

* *Генеральний писар* – член генеральної старшини, вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні в XVII – XVIII століттях. Іноземці називали його канцлером. Генеральний писар керував діяльністю Генеральної військової канцелярії, приймав іноземних послів, брав участь у виробленні умов

міжнародних договорів, вів дипломатичне листування. Генеральний писар зберігав державну печатку.

Липень 1657 р. Царський окольничий* Ф. Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний московський гарнізон Києва функціонує виключно коштом царської скарбниці, йому не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно „гетьману тим... ратним людям давати стацію** , вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських*** міст”. Москва вже не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими і панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі доходи з них ішли гетьману, а не царю. Докоряли гетьманському уряду й за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу. А московський посол П. Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем.

* **Окольничий** – придворний чин і посада в Московській державі. Окольничим доручалися ті ж справи з управління, що і боярам, з тією тільки відмінністю, що вони скрізь посідали друге місце після бояр.

** **Стація** – натуральні побори (борошном, м'ясом та іншими продуктами), які стягувалися з податного сільського населення.

*** **Черкаси, черкаські люди** – одна з назв українців, поширеної у Московському царстві.

Серпень 1657 р. Зважаючи на смерть Б. Хмельницького, цар Олексій Михайлович наказав «бути на своїй государевій

службі в черкаських містах з товаришами ратними, з кінними і пішими людьми» одному з найсановитіших та заслужених придворних, боярину й наміснику казанському, князю О. Трубецькому.

Серпень 1657 р. Було вирішено відрядити в Україну стольника В. Кікіна, який мав з'ясувати реакцію українського населення на заплановані московським урядом заходи щодо України та агітацією серед старшини, козацтва та міщанства підготувати ґрунт для посольства О. Трубецького і затвердження царських воєвод.

Серпень 1657 р. Київський воєвода В. Бутурлін вимагав від Генерального писаря І. Виговського відписати львівському, перемишльському та луцькому єпископам (запрошених ще Б. Хмельницьким на вибори митрополита), щоб вони без царського указу на вибори «в Київ не їздили і митрополита не обирали».

Серпень 1657 р. До України прибуло тридцятитисячне московське військо князя Г. Ромадановського для розташування на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнух та Пирятин (до початку лютого 1658 року).

Жовтень 1657 р. Ніжинський протопіп* М. Філімонович у листі до царського сановника І. Ржіщева радив цареві,

«щоб одноособово, не відкладаючи, огорнути тутешні краї і міста черкаські на себе і своїх воєвод поставив».

* *Промоні* – давня назва настоятеля храму. Їм давались особливі доручення з виконання загальних урядових розпоряджень у тій частині, де йшлося про справи церкви.

Друга половина 1657 р. В Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воєводами у «знатних» українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів під зверхність Москви тощо.

Січень 1658 р. Гетьман І. Виговський дав згоду на такі вимоги Москви: увести військові залоги на чолі з воєводами до Чернігова, Ніжина, Переяслава та інших «знатних городы, где пристойно»; передати білоруські міста Старий Бихів та Чаус під царський скіпетр; вивести козацькі залоги з території Білорусії та заборонити їм надалі вступати на білоруські землі.

Лютий 1658 р. Переяслав. Скликана на настійну вимогу Москви козацька рада* підтвердила обрання І. Виговського гетьманом, а московський посол вручив йому гетьманську

булаву. І. Виговський погодився на перебування царських воєвод у Ніжині, Переяславі й Чернігові.

** Козацька рада, Військова рада, Генеральна Військова Рада* – загальні козацькі збори, орган козацького управління в Україні в XVI – XVIII століттях. На козацькій раді обговорювали та вирішували питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові, військові справи, обирали та скидали гетьманів і козацьку старшину.

Травень 1658 р. Цар видав розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода. Почалося складання козацького реєстру (списку), перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р. Окрім цього, всупереч договору 1654 р. Москва відверто втрутилася в боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією до влади новообраного гетьмана І. Виговського, сприяла спалаху братовбивчої війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням промосковського угруповання серед козацтва, старшини, духовенства.

Травень 1658 р. Розгром військом гетьмана І. Виговського загонів антигетьманської опозиції полтавського полковника М. Пушкаря та запорозького кошового отамана Я. Барабаша під Полтавою, яких Москва підбурила проти нього. З обох сторін загинуло близько двадцяти тисяч українців.

Липень 1658 р. До Києва з Белгорода прибуває 1000 рейтар* на чолі з полковником І. Шепельовим і С. Скорняковим-Писаревим і 1325 драгунів** полковника Р. Корсака. Таким чином, чисельність київського гарнізону зросла до 6075 чол. Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було нікому, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго».

* *Рейтари* – вершники, кінні полки в Московському царстві.

** *Драгуни* – вид кавалерії, яка здатна діяти в бою, як у кінному, так і в пішому строю.

Липень 1658. У Чигирині* отримали звістку, що «в інших містах государеві ратні люди ... багатьох людей побивають і всіляке розорення і грабунок чинять».

* *Чигирин* – перша столиця Української держави – Гетьманщини.

Серпень 1658 р. Невдала спроба козаків Д. Виговського (брата І. Виговського) звільнити київську фортецю від московського війська. У боях під Києвом царські війська взяли в полон щонайменше 152 козаків, захопили 12 гармат та 48 знамен. Кількість вбитих козаків невідома.

Вересень 1658 р. У відповідь на підписання Україною Гадяцької угоди*, цар Олексій Михайлович видав грамоту до

всього українського народу, в якій оповіщав гетьмана І. Виговського зрадником і закликав народ не визнавати його влади.

* *Гадяцький договір* – угода, укладена 16 вересня 1658 року під містом Гадяч між Річчю Посполитою і Гетьманщиною, що передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена реформованої Речі Посполитої.

Жовтень 1658 р. Охтирський воєвода М. Телегін, готуючи плацдарм для основних московських військ, приходить на територію Полтавського полку й ставить на кордонах куземської, котельвянської і грунської сотень* заслін від гетьманських військ із охтирських козаків.

* *Сотні* – адміністративно-територіальні, судові й військові одиниці України-Гетьманщини. Сотні йменувалися за назвою міст та містечок, у яких перебував сотенний уряд. Сотні складали козацькі полки – також адміністративно-територіальні та військові одиниці.

Жовтень 1658 р. Царські полки на чолі з воєводою Ю. Барятинським завдали поразки українсько-татарським військам під Васильковим.

Березень 1659 р. Московські війська під орудою князя О. Трубецького зайняли м. Костянтинів.

Червень 1659 р. Велика царська армія під командуванням князя О. Трубецького, С. Пожарського та Ф. Ромадановського вирушила в Україну для війни з гетьманом І. Виговським.

Квітень – червень 1659 р. Чотирьохтисячний загін полковника Г. Гуляницького сімдесят днів утримував місто Конотоп від багатотисячного московського війська.

Червень 1659 р. Розгром стотисячної царської армії об'єднаним українсько-татарським військом І. Виговського та польськими загонами під Конотопом. Через внутрішні суперечки І. Виговський відмовився від влади, чим негайно скористалася Москва. Російський воєвода Ю. Барятинський влаштував полювання на прихильників гетьмана та знищив п'ятнадцять тисяч мирних місцевих жителів. Він просив царя дозволити йому «винищити й випалити» усіх українців на 150 верств навколо Києва.

Жовтень 1659 р. Воєвода О. Трубецькой, спираючись на полки, що стояли в Україні, домігся скликання козацької ради в Переяславі. Рада (на ній були присутні й царські військові частини) підтвердила обрання Ю. Хмельницького* гетьманом. Після чого Ю. Хмельницький під тиском О. Трубецького підписав з Москвою новий договір, так звані Другі Переяславські статті, які не дозволяли Україні обирати геть-

мана без дозволу царя, при чому, в них проведено принцип повного підкорення населення України Москві, а митрополита Київського – Московському патріархові (у договорі 1654 р. про митрополита не було навіть згадки). Згідно з цим договором гетьмани, після обрання, повинні були їхати на уклін цареві; не мали права вести дипломатичні відносини; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників; не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білорусії. Цей документ став нібито офіційним текстом т. зв. «Статей Богдана Хмельницького», і на його основі згодом підписували нові угоди всі гетьмани України.

* *Хмельницький Юрій* – молодший син Б. Хмельницького, гетьман України (1659 – 1663) та гетьман Правобережної України під протекторатом** Османської імперії (1677 – 1681). Під час останнього гетьманування титулував себе «Князем сарматським і вождем Війська Запорозького». Мав столицю у Немирові. За однією з версій, був страчений у Кам'янці-Подільському за наказом турецького султана.

** *Протекторат* – форма залежності однієї держави над іншою, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, тоді як питання зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильнішої сторони.

1659 р. Хорватський церковний і політичний діяч Ю. Крижанич писав до царя Олексія Михайловича: «Не було б зле, коли б це Гетьманство і надвоє розділилось, щоб один гетьман за Дніпром, а другий перед Дніпром володів..., а так, що один другого не повинен слухати, але обидва та будуть однаково».

1659 р. Незважаючи на те, що Україна була в юрисдикції Константинопольського патріарха й мала свого митрополита Діонісія, за наказом з Москви у Лівобережній Україні призначено «місцєблустителя» митрополичого престолу єпископа Л. Барановича.

1660 р. Призначення Московою «місцєблустителем» Київської митрополії протопопа М. Филимоновича під ім'ям Мефодій.

Березень 1661 р. Розпочалися мирні переговори між Московщиною і Швецією. Під час спільних засідань боярин А. Ордин-Нащокін першим серед московських дипломатів висловив думку про те, що можна досягти зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель.

1661 р. На засланні помер сумський полковник К. Леонтьєв, обраний всупереч волі царських урядовців.

Квітень 1662 р. Я. Сомко^{*} на скликаній у Козельці старшинській раді^{**} добився проголошення себе «повним гетьманом», але московський уряд не визнав законності цього акту.

* **Яким Сомко** (1619 – 1663) – наказний гетьман Війська Запорозького, голова Козацької держави в Лівобережній Україні (1663 – 1 місяць). Страчений 1663 року внаслідок інтриг у середовищі тогочасної української еліти.

** **Рада старшини** – один з органів центральної влади в Україні-Гетьманщині, що діяв нарівні з владою гетьмана та Генеральної Військової Ради.

Жовтень 1662 р. Царське посольство отримало повноваження в переговорах з поляками засвідчити згоду Москви поступитися на користь Речі Посполитої Правобережжям, розділивши козацьку Україну по Дніпру: «... черкас би поділити для заспокоєння» і, щоб вони «... поділені були по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні, а Королівська Величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися».

Червень 1663 р. Ніжин. Московський уряд ініціював скликання «чорної» ради* для обрання гетьмана на Лівобережжі. Для її організації було відправлено князя Д. Великогагіна з 8 тис. ратних людей. Гетьманом обрано І. Брюховецького**. Наказного гетьмана Я. Сомка, полковника ніжинського В. Золотаренка, полковника чернігівського Й. Силицького, полковника лубенського С. Шамрицького, полковника переяславського А. Шуровського, осавула ніжинського П. Килдія та секретаря Я. Сомка – К. Ширая – страчено в м. Борзна.

* **Чорна рада** – козацька рада, в якій, крім старшини, рядових козаків, брало участь велике число представників інших соціальних станів держави. Слово «чорна» виводиться від «чернь» – тер-

мін, що ним старшина окреслювала рядових козаків, а також нижчі стани суспільства.

**** Брюховецький Іван** – гетьман Лівобережної України (1663 – 1668). Спочатку проводив відверту промосковську політику, що принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих українських містах розмістилися московські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках низку військових та фінансових функцій. Однак після підписання між Москвою та Польщею Андрусівського перемир'я 1667 року, яке розкололо Гетьманщину на дві частини, Брюховецький вирішив очолити народне антимосковське повстання. Страчений за наказом Правобережного гетьмана П. Дорошенка.

Вересень 1663 р. Уперше гетьман Війська Запорозького підписався так: «Великого Государя, его царского величества, холоп, я, гетман Иван Брюховецкий с верным е. ц. пресветлого величества, с Войском Запорожским».

1663 р. Гетьман І. Брюховецький «ударив чолом цареві малоросійськими городами» та оголосив, що керувати підданими має не гетьман, а цар.

1663 – 1722 рр. Діяльність Малоросійського приказу* в Москві, який керував справами Лівобережної України як автономного державного утворення в складі Московської держави.

* **Малоросійський приказ** – адміністративна установа Московського царства, створена 31 грудня 1662 року, що містилася в Москві і відала в 1663 – 1722 рр. питаннями взаємовідносин цар-

ського уряду з Гетьманщиною. Офіційно підпорядковувався Посольському приказу, хоча фактично управління його діяльністю здійснював особисто цар. Через діяльність Малоросійського приказу царський уряд здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, призначав воєвод в українські міста, провадив контроль за внутрішньою та зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав відомості про політичну ситуацію, видав питаннями розміщення московських військ в Україні тощо.

Весна 1664 р. Єпископ Мефодій подав цареві доповідну записку, в якій обґрунтував необхідність проведення кардинальної реформи державного устрою України, спрямованої на обмеження влади гетьмана та посилення в ній владного впливу московської адміністрації.

Червень 1664 р. Початок московсько-польських переговорів у с. Красному, що поблизу Смоленська. Позиція Москви щодо України не змінилася – вона мала належати царю.

Лютий 1665 р. Царський указ про відібрання в київських міщан і відправку до Москви королівських привілеїв*.

* *Привілеї* – державні грамоти, якими надавалися або стверджувалися певні права й переваги, пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

Вересень 1665 р. Уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом Іваном Брюховецьким вимогу стосовно надходження українських податків до скарбниці царя.

Жовтень 1665 р. Підписання Московських статей – договірні умови між московським урядом і лівобережною козацькою старшиною на чолі з гетьманом І. Брюховецьким. Обмеження адміністративно-територіальної автономії Гетьманщини. Царські воеводи з військом одержали право стояти у Києві, Чернігові, Переяславі, Каневі, Ніжині, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Кременчуці, Кодаку. Підтверджувалося, що гетьман обирається за волевиявленням государя та ним затверджується. І. Брюховецький домігся чину боярина, а члени його посольства в Москві (500 старшин) були пожалувані у дворяни*. Договір підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, ще й висвячення останнім на митрополічу кафедру до Києва московського церковного ієрарха «...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения...».

Елекційна рада** вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника. Гетьманські клейноди*** в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького й поверталися вже після обрання нового гетьмана. Причому передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному гетьманові на Генеральній раді, а велику булаву, «знамя большое» і царську жалувану грамоту він зможе отримати лише «в царствующем граде, Москве».

* *Дворяни* – привілейований суспільний стан у Московській державі. Становили провідну верству, з представників якої форму-

вався державний апарат (чиновництво, офіцерство, духовенство тощо).

**** Елекція** – вибори гетьмана в Україні-Гетьманщині.

***** Козацькі клейноди** – дорогоцінні знаки, символи гетьманської та старшинської влади.

1665 р. Серед певної частини російських дипломатів існувала думка (виразником якої був О. Ордин-Нащокін) в обмін на «вічний мир» з Річчю Посполитою віддати королеві значну територію України й залишити за царем лише Смоленськ і Сіверську землю.

Березень 1666 р. Гетьман І. Брюховецький отримав наказ від царського уряду «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства. Розпочався перепис населення й збирання податків для царської скарбниці. До Москви почали прибувати у великій кількості гроші, мед і хліб, зібрані з міщан і селян на Глухівщині, Чернігівщині, Лубенщині, Стародубщині та по інших місцевостях України.

1666 р. На чергову чолобитну* керівників Києво-Могилянської академії про допомогу царській уряд, незадоволений «шатостью» її викладачів, відповів воєводі київському П. Шереметьєву: «лучше бы тех школ не заводить».

* **Чолобитні** – письмові клопотання, скарги що подавалися до судів, органів державної влади у Московській державі.

Січень 1667 р. Москва і Польща укладають без участі України Андрусівське перемир'я на 13,5 років, яке, порушуючи Березневі статті 1654 р., поділило Україну на дві частини. Лівобережжя залишалось у складі Москви, а Правобережжя, за винятком Києва, – у складі Речі Посполитої. Запорожжя мало бути під зверхністю обох держав. Укладаючи договір з поляками, цар Олексій Михайлович ставив такі вимоги стосовно українських книг, їх авторів та видавців: «Все те, в которых местностях книги печатаны и их слагатели, также печатники, или друкари, смертью казнены и книги, собрав, сожжены были, и впредь чтобы крепкий заказ был бесчестных воровских (так московіти називали українські книжки) книг никому с наших королевского величества подданных нигде не печатати под страхом смертной казни».

1667 р. Церковний Собор у Москві підвищив Чернігівську єпархію* на архієпископію. Константинопольський патріарх визнав цей акт незаконним.

* *Єпархія, або владицтво* – у східному християнстві церковно-адміністративна одиниця на чолі з архієреєм (старший, головний). Якщо єпархію очолює єпископ, її ще називають єпископством, якщо архієпископ – архієпископством, митрополит – митрополією, патріарх – патріархією.

Лютий 1668 р. Московські війська на чолі з князем Ю. Барятинським розгромили під Охтиркою загін козаків, вір-

них гетьману І. Брюховецькому. Ю. Барятинський наказав полонених козаків піддати страшним тортурам і стратити.

Липень 1668 р. Гетьман П. Дорошенко* повертається на Правобережжя, щоб протистояти наступу польського війська. Скориставшись із цього, на Лівобережжя вторглись московські війська під орудою Г. Ромадановського, які, не зустрівши серйозного опору, стрімко просувалися в глибину українських земель. Наказний гетьман Д. Многогрішний** змушений був присягнути на вірність цареві.

* *Дорошенко Петро* – гетьман Правобережної України (1665 – 1676). У червні 1668 р. П. Дорошенка ненадовго проголошено гетьманом «Обох берегів Дніпра». Після зречення з гетьманства П. Дорошенко на вимогу царського уряду назавжди переїхав до Московії. Правнучка гетьмана Н. Гончарова стала дружиною класика російської літератури Олександра Пушкіна.

** *Многогрішний Дем'ян* – гетьман Лівобережної України (1668 – 1672). Був звинувачений у «зраді цареві» та примусово виселений із родиною до Сибіру.

Листопад 1668 р. Лівобережному гетьману Д. Многогрішному направили царські грамоти, в яких цар «прощав» українському народові його гріхи перед царським урядом і заявляв про свою милість до нього. Проте ніяких конкретних обіцянок щодо повернення українцям колишніх прав і привілеїв цар не дав.

Грудень 1668 р. Москва відхилила пропозиції правобережного гетьмана П. Дорошенка, що він згоден прийняти царську протекцію, але за умови виведення з міст царських воєвод і військових залог, а також визнання акту об'єднання козацької України під його булавою. Натомість Москва за сприяння чернігівського архієпископа Л. Барановича в Новгород-Сіверську скликала старшинську раду (Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків), яка обрала Д. Многогрішного гетьманом Лівобережної України.

1668 р. Слобідська Україна*. Страта острогозького полковника І. Дзинковського та його дружини, який підтримав повстання С. Разіна**. Полковницьких неповнолітніх дітей Богдана, Миколу, Марійку та Гапку з небогою І. Дзинковського Мариною, заслали до Сибіру.

* *Слобідська Україна (Слобожанщина)* – історико-географічна територія, що охоплює нинішню Харківську, Сумську та частини Донецької, Луганської областей України, Воронежської, Курської та Белгородської областей Російської Федерації. У період Гетьманщини на цій території панувало козацьке право та існував полково-сотенний устрій. Козацькі полки Слобідської України підпорядковувалися московським воєводам (зокрема білгородському).

** *Разін Степан* – керівник Селянської війни 1667 – 1671 рр. у Московському царстві.

Березень 1669 р. Укладено договір між козацькою старшиною і гетьманом Д. Многогрішним та московськими послами – «Глухівські статті», які передбачали: обме-

ження козацької автономії; заборона переходу селян у козацький стан; заборона зносин з іноземними державами; царські воєводи залишалися у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Острі. Цар пообіцяв надавати дворянське звання за поданням гетьмана. У гетьмана також було відібрано право призначати та усувати без участі Генеральної ради полковників та генеральних старшин. Йому був також потрібен дозвіл Москви для виступу в похід. «Глухівські статті» заборонили гетьману безпосередньо зноситися з іноземними державами, хоча він і старшина обіцяли надсилати цареві грамоти, одержані від інших держав. Відтепер усі переговори можна було здійснювати лише через царя. Щоправда, Москва дозволяла представникам від України бути присутніми на переговорах царських урядовців із іншими посольствами. 1674 р. й це право було скасоване.

1669 р. З метою підтримки своєї монополії Москва заборонила вивозити з України горілку та тютюн.

1669 р. За антимосковську діяльність до Сибіру були заслані: колишній овруцький полковник Д. Децик, київський полковник М. Попкевич, баришівський сотник Переяславського полку І. Воробей, осавул Ніжинського полку Л. Бута, писар Переяславського полку Ф. Тризна, ігумен Мгарського монастиря В. Загоровський та двоє братів Шульженків з Переяслава.

Березень 1672 р. Батурин. Промосковська старшинська змова проти гетьмана Д. Многогрішного. Царські стрільці батуринського гарнізону оточили двір Д. Многогрішного. Гетьман був ув'язнений і після тортур засланий з родиною до Сибіру. Головна причина арешту – дружні стосунки з ворогом Москви П. Дорошенком.

Березень 1672 р. Арешт та відправлення до Сибіру брата колишнього гетьмана І. Многогрішного – Василя, військового осавула П. Грибовича та ніжинського полковника М. Гвинтівки з родинами.

Червень 1672 р. У містечку Козача Діброва (біля Путивля) в присутності боярина Г. Ромадановського на Генеральній військовій раді гетьманом лівобережної України обрали І. Самойловича*. На раді ухвалили 10 «статей» (під назвою «Конотопських», бо спочатку раду було призначено в Конотопі), які доповнювали «Глухівські статті» гетьмана І. Многогрішного. Гетьману заборонялося без згоди військової ради судити генеральну старшину, а також звільняти її з «урядів». Також гетьману заборонялося писати до іноземних государів і правителів, особливо до Правобережного гетьмана П. Дорошенка. Старшина домоглася й ліквідації «охочекомонного» війська** – важливої опори гетьманської влади.

* *Самойлович Іван* – гетьман Лівобережної України (1672 – 1687), який проголосив себе гетьманом «Обох берегів Дніпра» (1674). За гетьманування І. Самойловича українська православна церква, яка до того була під зверхністю Константинопольського патріарха, була підпорядкована Московському патріархату. Мріяв зробити гетьманську владу спадковою. Після невдалого спільного

українсько-московського походу на Крим у 1687 році звинувачуваний у «зраді Москві», скинутий з гетьманства, заарештований і відправлений на засланий до Сибіру.

**** Охочекомонні (охотницькі) полки** – військові підрозділи, що формувалися з найманих, охочих людей.

1672 р. За наказом московського уряду було заарештовано та відправлено до Сбіру кошового отамана І. Сірка*, який висунув претензії на гетьманську булаву.

* **Сірко Іван** – легендарний кошовий отаман Запорозької Січі, який вісім разів поспіль переобирався на цю посаду (друга половина XVII ст.). Здобув понад шістдесят перемог у боях проти турків, татар і поляків.

1675 р. Після смерті київського митрополита Й. Тукальського Москва перешкодила виборам нового митрополита й заснувала тимчасову посаду місцеблюстителя вакантної посади митрополита.

Вересень 1676 р. Чигирин. П. Дорошенко відмовився від гетьманства й був вивезений до Москви. У 1679 р. призначений воєводою у В'ятку.

Жовтень 1676 р. У Москві відбулася церемонія передачі клейнодів гетьмана П. Дорошенка. Вона була обстав-

лена надзвичайно урочисто й перепередбачала насамперед політичні цілі. Українські прапори з тріумфом волочили по землі вулицями Москви й склали їх до ніг царя, а той велів виставити їх на три дні на показ народові. Після демонстрації московському люду та іноземним дипломатам хоругв*, булави** й бунчука*** вони були передані до Оружейної палати****. Пізніше гетьман І. Самойлович надіслав до московської столиці частину архіву правобережного гетьмана.

* *Хоругва (корогва)* – військовий символ (клейнод) влади гетьмана України. Мав вигляд полотнища з держакком-корогвищем, інколи з наверхшам у вигляді хреста або кулі. На полотнищах різного забарвлення зображувалися Ісус Христос, святі, козацькі та інші геральдичні символи.

** *Булава* – держак із металевою кулею, оздобленою дорогоцінними самоцвітами. Символ влади запорозьких кошових отаманів та гетьманів України.

*** *Бунчук* – держак із золотою кулею, під якою підвішене кінське волосся. Символ гетьманської влади.

**** *Оружейна палата* – найстаріший в Росії державний музей декоративно-ужиткового мистецтва, який розміщений у Москві на території Кремля. Оружейна палата має велику колекцію старовинної зброї, колекції золотого і срібного посуду, тканин, одягу, дари іноземних послів, речі царського побуту, ювелірні вироби.

1677 р. Московський патріарх Іоаким наказав повидирати з усіх українських книжок аркуші, бо вони «несходны с книгами московскими».

Серпень 1678 р. Згідно з таємним царським указом московські війська Г. Ромадановського зруйнували й спалили Чигирин – столицю правобережних гетьманів.

1679 р. Гетьман І. Самойлович за наказом із Москви провів насильницьке переселення українців з Правобережної України на Лівобережну, відоме як «Великий згін».

Початок 1680-х рр. Москва підпорядкувала Білгородську єпархію, яка належала до Київського патріархату й завела там свої порядки. Наприклад, коли священик через свою бідність не давав данини митрополитові чи коли миряни не давали митрополитові відкупного за церкву, то за це «священника на правеже палицею по литкам затинают... Дьячки, пономари, ктиторы подводы одбувають, дань роковую дают архиерею, для чего великое стало в церквах на слуг церковных оскудение... Книги наши Киевския скасовано, а наслано Московския... Церковныя пеня и служения отменено, а все по-московски поставлено, до чего наши люди не скоро могут привыкнуть...».

Січень 1681 р. Бахчисарайський мирний договір між Московією, Туреччиною та Кримським ханством про 20-річне перемир'я. Визнання ними приєднання Лівобережної України до Московської держави. Поділля залишалося під владою Туреччини. Держави зобов'язувалися не заселяти землі та не будувати фортець і укріплень між Бугом і Дніпром.

1683 р. Український архітектор Й. Старченко побудував «трапезну палату» в Симоновім монастирі в Москві, де архімандритом був українець Г. Домецький. Царський уряд заслав Г. Домецького до Сибіру за те, що він «Симонів монастирь пишно и бойко испестрил латинскими штуками и Киев паче меры хвалил».

1683 р. Царський уряд заборонив продавати на території Московської держави українські тютюн і горілку, тимчасом як московські купці завозили в Україну свої товари без усякого мита.

Грудень 1684 р. Московський уряд звернувся від імені царів до патріарха Константинопольського Якова з проханням, щоб новий митрополит Київський приймав посвяту у Москві. До листа «прикладено» соболів на 300 рублів. Не чекаючи відповідь патріарха, московський уряд наказав гетьманові обрати, спільно з духовенством, митрополита і вислати до Москви на присягу.

Лютий 1685 р. Відбувся примусовий перехід Української православної церкви та Київської митрополії від Константинопольського до Московського патріархату. Скасування автономії Української церкви і встановлення контролю Московського патріархату не тільки над релігією, але й освітою та культурою України. Царський уряд спонукав геть-

мана І. Самойловича, щоб надалі православної церкві в Україні владу константинопольського патріарха «отложить, и о всяких церковних делах писать к св. Патріарху московскому, а к св. Константинопольському патріарху ни о чем не писать, и не посылать, причитанія никакого к нему не иметь, под послушанієм у него не бить, и из под его пастви, за разстоянієм дальняго пути, совершенно отстать... А новоизбранного митрополита, для архипастирского рукоположенія, отпустить в Москву».

Липень 1685 р. За сприяння Москви київським митрополитом обрано єпископа Гедеона, князя Святополка-Четвертинського (свата гетьмана І. Самойловича).

Травень 1686 р. Підписання «Вічного миру» між Москвою та Польщею. Визнання Лівобережної України, Києва та Запорожжя за Московською державою, Правобережної – за Річчю Посполитою.

Жовтень 1686 р. Князь Святополк-Четвертинський (Гедеон) поїхав до Москви, де отримав титул митрополита. Новому митрополитові дано дві грамоти: одну від царів Івана та Петра і правительки Софії*, в якій обіцяно збереження старих прав Української Церкви, а другу – від патріарха Іоакима, в якій Гедеона названо митрополитом «Київським, Галицьким і Малої Росії», але не було споконвічного титулу – «...і всієї Русі».

* *Софія Олексіївна* – царівна, правителька-регентка Московського царства (1682 – 1689) при малолітніх Петрові I і Іванові V.

Квітень 1687 р. Початок спільного походу російського та українського війська проти Кримського ханства. Коли військо стояло над р. Коломак, з Москви надійшов наказ про арешт гетьмана І. Самойловича та його сина Григорія. Гетьмана з родиною було заслано до Тобольська, а його сина, який виявив опір при арешті, після тортур, страчено у Севську. Величезні гетьманські скарби поділено на дві частини: половину взято до Москви, а половину передано до Військового скарбу.

Липень 1687 р. Князь В. Голіцин отримав царський указ про скинення гетьмана І. Самойловича й про обрання нового гетьмана «вільними голосами», причому В. Голіцинові надавалося повне право провести всю цю справу «по своєму усмотрению и как их (В. Голіцина з товаришами) Господь Бог вразумит и наставит».

Липень 1687 р. Відбулася козацька рада на р. Коломак, на якій гетьманом Лівобережної України було обрано І. Мазепу*. Укладення договірних умов І. Мазепи з московським урядом – «Коломацькі статті»: визначення 30-тисячного козацького реєстру, московські воеводи залишались у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі. Московська залога мала стати в гетьманській столиці – Батурині – для постійного контролю над гетьманським урядом. «Коломацькі статті» зафіксували, що відставка від гетьманства

може статися за вказівкою царського уряду, підтверджували заборону для України приймати послів і грамоти – «от себя никому ничего не писать». Усі документи, одержані від інших держав, необхідно було передавати до Москви у Малоросійський приказ. Україна не сміла порушувати «Вічного миру» з Польщею і повинна підтримувати добросусідські відносини з Кримом. Заборонялося говорити, що «Малоросійський край гетманского регименту**», а тільки казати, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм. Тобто вперше заборонялось називати Україну Гетьманською державою, вперше заперечувалася державність України. Також гетьман і старшина повинні дбати про зміцнення зв'язків між двома народами, зокрема – сприяти шлюбом між москвітами та українцями.

* *Мазепа Іван* – гетьман України (1687 – 1709). Тривалий час підтримував Московське царство у Північній війні проти Швеції, проте 1708 р. перейшов на бік шведів. Після поразки під Полтавою був вимушений переселитись до Молдавського князівства, де помер у селі Варниця поблизу Бендер. Згодом перепохований у Галаці (нині Румунія).

** *Регимент* – термін, яким позначався гетьман, влада в Гетьманщині.

Листопад 1687 р. Були страчені син колишнього гетьмана І. Самойловича – Григорій та гадяцький полковник М. Васильєв. Підставою для звинувачення послужили листи М. Васильєва, в яких були написані різні непристойні слова, нібито сказані Григорієм М. Васильєву. Вирок був виконаний у Севську, причому для більших мук під час страти Григорію відрубали голову не відразу, а в три прийоми.

1687 р. Надання ставропігії* Межигірському монастиреві, Києво-Печерському монастиреві та Києво-Печерській лаврі (1688). Таким чином ці монастирі виходили з-під влади Київського митрополита, а їхніх архімандритів призначали у Москві або у Петербурзі.

* *Ставропігія* – автономна православна одиниця (церква, монастир, братство), яка підлягає юрисдикції не місцевих ієрархів, а безпосередньо підпорядкована патріархові й користується спеціальними правами.

1687 р. За ініціативи В. Голіцина для управління південно-західними регіонами держави у 1687 р. було створено Приказ Великої Росії*, куди передавалося для «керування» все українське й московське населення Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського полків**, за винятком міст Чугуєва й Недригайлова.

* *Приказ Великої Росії* – центральна державна установа Московського царства, яка діяла з 1687 по 1700 рік.

** *Полки* – самобутні козацькі адміністративно-територіальні та військові одиниці України-Гетьманщини.

Квітень 1688 р. За наказом із Москви на кордоні Запорожжя почали споруджувати першу фортецю, названу Новобогородицькою. І. Мазепа відрядив для будівництва близько 20 тис. козаків і сам вирушив туди, щоб разом із московськими воєводами Л. Неплюєвим та Г. Козаковим, наглядали за роботою. Останнього призначили комендантом фортеці. Гарнізон укомплектували почасти з московських солдатів, почасти з гетьманських козаків. На нове місце при-

були переселенці з внутрішніх районів України. Будівництво викликало обурення серед січовиків.

Щоб убезпечити від татарських нападів українські й московські території, царський уряд домагався у «Коломацьких статтях» гарантій щодо будівництва багатьох укріплень на Дніпрі (навпроти Кодака) й на річках Самара, Оріль та ін. Московський уряд хотів із допомогою таких об'єктів посилити свою владу над січовими козаками.

Літо 1688 р. Московський цар вимагав від польського короля заборонити гетьманові правобережних козаків А. Могилі* підписуватися «Андрій Могила Гетьман Вашої Королівської Милості Військ Запорозьких».

* *Могила Андрій* – гетьман Правобережної України (1684 – 1689).

Осінь 1689 р. Від імені царя Петра I* дяк Посольського приказу А. Вініус був уповноважений зібрати пропозиції гетьмана та старшин щодо зміни положень Коломацького договору.

* *Петро I* – московський цар (1682 – 1725), перший імператор Росії (1721 – 1725). У традиційній російській історіографії описується як національний герой, проте в критичних дослідженнях постає як тиран і самодур. В українській історіографії сприймається негативно: за висловом Т. Шевченка «це той перший, що розпинав Нашу Україну».

1689 р. У друкарні Києво-Печерської лаври була надрукована книга Д. Туптала «Четьї Мінеї»*. Вихід її у світ без відома Москви обурих московського патріарха Іоакима. Він надіслав архимандриту Києво-Печерської лаври В. Ясинському листа з докором за самовільність. Іоаким зазначав, що «пренебрегше архипастырское наше повеление, списавше книги сами типом издаете без досмотрения и благословения нашего архипастырского; и сие ваша великая неправда». Патріарх забороняв «до нашего указу под нашим архипастырским запрещением и под церковною казнию тех книг отнюдь не раздавати». Обмеженнями чи заборонаю книгодрукування Москва намагалася понизити рівень освіти та науки в Україні, знищити національний дух у культурі, побуті, суспільних відносинах. «Первая цензура в России была заведена специально для изданий малорусской печати», – визнала Російська імператорська Академія наук у 1905 році.

* «*Четьї Мінеї*» – релігійний збірник, у якому за днями кожного місяця були розміщені Життя святих, притчі, повчальні розповіді тощо.

1690 р. За наказом Московського патріарха Іоакима знищені (спалені) всі українські книги визначних українських письменників і богословів: С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського та ін., що суперечили московським, а київські вчені вважалися підозрілими: «киевские книги прелести латинския утверждают». Церковний Собор осудив українські книжки і наклав на них «прокляття і анафему», не точію сугубо і трегубо но и многогубо».

* *Анафема* – відлучення від церкви з оголошенням довічного прокляття.

1690 р. Московський патріархат наклав анафему на «Требник» П. Могили*.

* «*Требник*» *Петра Могили* – богослужбова книга, видана 1646 року друкарнею Києво-Печерської лаври. Містить тексти церковних служб і порядок проведення молитов і таїнств – так званих «треб».

1693 р. Московський патріарх Адріан заборонив завозити до Москви українські книги. Патріарх надіслав листа до Києво-Печерської лаври про заборону будь-яких книг українською мовою.

1695 р. Спроба царського уряду запровадити у Гетьманщині монополію на торгівлю сіллю.

1696 р. Відбувся другий Азовський похід. У складі московської армії перебував 15-тисячний український корпус полковника Я. Лизогуба. Українські війська, як зізнався Петро I, відіграли в здобутті Азова вирішальну роль.

АНТИУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКОВСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

1700 р. Початок війни Москви зі Швецією за вихід до Балтійського моря (Північна війна 1700 – 1721). Облога міста Нарва московським військом, у складі якого було 12 тис. українських козаків. Козаки не приховували свого невдоволення тим, що їх послали на Північ, бо, за Переяславським договором, козацьке військо мало захищати кордони й інтереси лише своєї держави.

1701 р. Петро I завдав українській торгівлі нищівного удару, заборонивши вивозити з України до Кенігсберга й Риги коноплі – один з найважливіших експортних товарів. Заборонено вивозити за кордон, окрім Росії, – селітру, сало, поташ, віск; шкіри можна було продавати за кордон, але тільки через московські порти.

1701 р. Царським указом викликано з України до Москви і висвячено на митрополита Тобольського та всього Сибіру Д. Туптала. Через рік його направлено у Ростов митрополитом Ростовським.

1701 р. Указ Петра I про те, що: «Монахи в кельях никакових писем писати власти не имеют, чернил и бумаги в

кельях имети не будут, но в трапезе определенное место для писания будет, и то с позволения начального».

1701 р. Петро I видав Указ про вилучення в підкорених народів усіх письмових національних пам'яток: літописів, хронік, давніх історичних актів, церковних документів, архівів тощо. Особливо це стосувалось України-Гетьманщини.

1701 р. Київський митрополит В. Ясинський повідомляв царя: «Монарший виконуючи наказ, відпускаю до цар-граду Москви від православної Академії Київської учителів шість: Рафаїла Краснопольського, Йосипа Туробойського, Опанаса Соколовського, Григорія Гошкевича, Антонія Стрешковського, Мелетія Канського».

1701 р. Козаки наказного гетьмана* Д. Апостола** відзначилися у битві під Ераствером у Лівляндії***.

* *Наказний гетьман* – особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана та виконувала його обов'язки.

** *Апостол Данило* – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734). У відповідь на чолобитну російському цареві Петру II з проханням розширити автономію Гетьманщини, отримав від нього «Рішительні пункти», що обмежували козацьке самоврядування. Керував країною під наглядом російського резидента. Провів адміністративну, судову і земельну реформи. Помер 1734 р. у Великих Сорочинцях. Похований у збудованій ним Спасо-Преображенській церкві.

*** *Ліфляндія* – історичний регіон в історичній Лівонії, складова сучасної Латвії.

1701 р. За наказом царя, на лівому березі Дніпра, навпроти січових укріплень почали споруджувати нову фортецю – Кам'яний затон. Нове будівництво запорожці сприйняли як удар у саме серце січової республіки.

1703 – 1720 рр. Десятки тисяч українських селян і козаків були відправлені в гирло Неви та її далеких околиць. Відомо, що вони гинували там, беручи участь як у бойових операціях, так і в будівництві Петербурга, голодували, конали від холоду і хвороб у незвично вологому кліматі, до того ж постійно зазнавали кривд із боку московської військово-цивільної адміністрації.

Весна 1704 р. 40-тисячна українська армія вирушила вглиб Польщі на допомогу союзника Росії короля А. Саксонського проти партії С. Лещинського.

1704 р. За наказом Петра I російські війська та загопи гетьмана І. Мазепи придушили антипольське повстання на Правобережжі під проводом полковника С. Палія*. Палій був заарештований і засланий у Сибір.

* *Палій (Гурко) Семен* – полковник Фастівського полку, один із керівників антипольського повстання на Правобережжі 1702 – 1704 років («друга Хмельниччина»).

1704 р. Петро I направив 3 тисячі козаків на чолі з Д. Апостолом на допомогу королю Речі Посполитої Августу II.

Липень 1706 р. Розпочалося спорудження фортеці на околиці Києво-Печерського монастиря в Києві. Будівельні роботи мали виконувати козаки під наглядом гетьмана. При будівництві військових укріплень московські офіцери знущались над козаками.

Липень 1706 р. Царського вельможу О. Меншикова з кавалерійським авангардом було відряджено на Волинь стежити за ворогом (шведами). Петро I підпорядкував йому І. Мазепу у воєнному відношенні. Це розпорядження глибоко вразило гетьмана, бо досі він як голова автономної Української держави корився лише наказам царя.

1706 р. Спеціальним царським указом була сформована Українська дивізія, куди увійшли всі козацькі полки Лівобережжя та Слобідської України. Командування дивізією здійснював царський генерал, йому підпорядковувався український гетьман І. Мазепа.

Січень 1707 р. В Україні було продовжено розпочаті 1706 р. фортифікаційні роботи. Київ і Смоленськ мали стати основними пунктами оборони в московській прикордонній зоні. Поза ними споруджувалась ціла мережа укріплень. Турботи про захист кордонів України лягали на плечі І. Мазепи. Цар вимагав прискорити спорудження Київської фортеці, а також відбудову укріплених пунктів на кордоні з Польщею. Протягом літніх місяців козаки займалися важкими земляними роботами, живучи власним коштом, а тим часом їхні господарства занепадали. На роботи до Києва стягувалися з усієї Гетьманщини козацькі й добровільні полки. Прохання гетьмана полегшити становище цих людей цар нехтував і відпустив їх додому лише в жовтні – листопаді, після завершення будівництва фортеці.

Січень 1707 р. Князеві Д. Голіцину наказано «ведать к белгородскому разряду Киев и все замки в черкасских городах, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а именно во управлении артиллерии и магазинов». Наказувалося «князь Дмитрия... за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд». Внаслідок цього у руках київського воєводи зосереджувалися основні функції по управлінню не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами інших військових гарнізонів, розташованих на території Гетьманщини.

Квітень 1707 р. На військовій нараді у Жовкві Петро I висловився про наміри реформувати державний устрій України та реорганізувати козацькі полки з метою ефективнішого використання її ресурсів для потреб війни. У присутності І. Мазепи цар оголосив, що не прийматиме вирішального бою зі Швецією, але виснажуватиме армію Карла XII відступом вглиб Московської держави, знищуючи поселення та харчові запаси на шляху руху шведів. Саме така тактика війни застосовувалася царськими військами у наступні два з половиною роки. Зрозуміло, що чим ближче знаходилося шведське військо від української території, тим невідворотнішою ставала перспектива тотального знищення відступаючими московськими військами господарства Гетьманщини.

Квітень 1707 р. Царський вельможа О. Меншиков самочинно, навіть не питаючи І. Мазепу як верховного головнокомандуючого українською армією, наказав білоцерківському полковникові разом зі своїм військом вирушити в похід.

Травень 1707 р. Гетьман І. Мазепа послав свого племінника А. Войнаровського на чолі 5-тисячного загону добірних воїнів у район військових дій царської армії, а Стародубський полк – до Бихова (Волинь), щоб козаки несли там гарнізонну службу. Ще один козацький загін наприкінці червня було відряджено до Полонного (Волинь) у розпорядження фельдмаршала Б. Шереметьєва.

Листопад 1707 р. «Фортецю Печерську новоустроєну» разом із козацьким гарнізоном, що перебував у ній, І. Мазепа передав новому київському воєводі Д. Голіцину.

1707 р. Прагнучи заручитися посередництвом Англійського королівства для укладання мирного договору з Швецією, Петро I дав принципову згоду на визнання англійського герцога Мальборо московським князем, запропонувавши йому на вибір кілька князівств, серед яких значилося і Київське. З того князівства, яке обрав би Мальборо, цар зобов'язувався виплачувати йому пожиттєво 50 тис. єфимків*.

* *Єфімок* – російська назва західноєвропейського талера. Назва монети походить від назви чеського містечка Іоахімсталь, в якому було започатковано широкомасштабне карбування талерів.

1707 р. 2 тис. запорожців під проводом гадяцького полковника М. Боруховича воювали під Ригою проти шведського війська.

1707 р. І. Мазепа за наказом царя підготував для 53 тис. коней 2 046 тис. пудів сіна, 131 568 четверень вівса, 59 500 четверень борошна. Україна продовжувала озброювати, споряджати і забезпечувати провіантом царську армію.

Жовтень 1708 р. Гетьман І. Мазепа, у відповідь на антиукраїнську політику Петра І, із 5-тисячним козацьким військом перейшов на бік шведського короля Карла XII*.

* *Карл XII* – король Швеції (1697 – 1718), який у 1708 році уклав союз із гетьманом І. Мазепою проти Московії в особі царя Петра І. Зміст угоди, зокрема, був такий: Україна має бути вільною та незалежною, а король шведський зобов'язався оберігати її від усіх ворогів.

Жовтень 1708 р. Петро І видав маніфест до українського народу, в якому сповіщав, що І. Мазепа «безвісті пропав». Він наказав негайно з'явитися старшині, полковникам і «іншим» на нараду, і, якщо виявиться «невірність» І. Мазепа, обрати нового гетьмана.

Жовтень 1708 р. Петро І видав новий маніфест, в якому повідомляв про зраду І. Мазепа, про його мету передати Малоросійську землю знову під польське володіння, а церкви віддати уніатам. Цар закликав український народ не приставати до «зрадника», виступити на боротьбу проти нього.

Цар надіслав листи чернігівському й полтавському полковникам та ніжинському наказному полковникові, у яких змалював І. Мазепу користолюбцем, котрий дбає лише про власне збагачення й, прикриваючись гаслом визволення України з-під вигаданого московського ярма, хоче запродати її Польщі. Він звалював на І. Мазепу усі гріхи: насильницьке навернення народу у католицизм чи уніатство, непомірне збільшення податків і трудових повинностей (фортифіка-

ційні роботи), запровадження системи оренд і навіть свавілля московського війська.

Листопад 1708 р. Захоплення московським військом під командуванням О. Меншикова гетьманської столиці Батурин. Страта захисників і жителів міста. Загибло близько 20 тис. чоловік мирного населення. Церкви й місто пограбували, а потім спалили. Ця подія увійшла в історію під назвою «Батуринська різанина».

Листопад 1708 р. Проголошення православною церквою анафема гетьману І. Мазепі за «зраду» царю Петру І. У Глухові «персону» І. Мазепи було виставлено на глум: кат зірвав з неї ордени, а герб та шаблю полонив. Після того «персону» повішено. Цар видав маніфест, що оголошував І. Мазепу «боговідступником».

Листопад 1708 р. За наказом Петра І гетьманом Лівобережної України в Глухові було обрано І. Скоропадського*, а його сина – Петра – відправлено заручником до Петербургу. Згідно з традицією, І. Скоропадський після обрання звернувся до Петра І з проханням затвердити «статті». Відповідь була такою: «український народ з ласки царя має стільки вольностей, як ні один народ на світі». Відбулося порушення звичаю, коли обрання нового гетьмана супроводжувалося укладанням статей, за якими визначалися взаємовідносини України та Московії, гетьмана та царя.

* *Скоропадський Іван* – гетьман Лівобережної України-Гетьманщини (1708 – 1722). Після переходу І. Мазепи на бік

шведів, призначений главою Гетьманщини з волі московського царя Петра I. Безуспішно намагався протистояти московським планам ліквідації козацької автономії.

Листопад 1708 р. З цього часу Петро I у своїх офіційних документах іменує Україну навіть не Малою Росією, а «Малоросійським краєм» або ж просто «Малоросійською провінцією».

Грудень 1708 р. У містечку Лебедин було організовано спеціальний суд над 900-ма прихильниками гетьмана І. Мазепи. Як оповідає український хроніст, «багато старшин і козаків, запідозрених у прихильності до І. Мазепи, тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддано на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю».

Кінець 1708 р. Страта росіянами в Глухові (колесуванням) наказного гетьмана Д. Чечеля*, керівника оборони Батурина.

* *Чечель Дмитро* – військовий діяч, походив зі старої української шляхти Брацлавщини на Поділлі. Очолив оборону гетьманської столиці. Незважаючи на царський указ: «господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить», він не відкрив ворота перед переважа-

ючими військами Меншикова, виявив мужність при захисті Батурина. У містечку Чечельник (Вінницька область), котрим за життя володів полковник Д. Чечель, йому встановлено пам'ятник.

Грудень 1708 р. Проведення в Московії губернської реформи: утворення восьми губерній (Московської, Інгерманландської, Київської, Смоленської, Казанської, Азовської, Архангелогородської і Сибірської). До Київської губернії увійшло 56 міст – фактично вся Гетьманщина. Слобідська Україна відходила до Азовської губернії.

1708 р. В Україну було введено московські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишилися на її території для гарантії «лояльності» українських політиків, а їх утримання покладалося на місцеве населення.

1708 р. Петро I реформою офіційно замінив церковно-слов'янський шрифт цивільним, як у Московії, так і в Гетьманщині.

Лютий 1709 р. Петра I наказав київському воєводі Д. Голіцину вжити репресивних заходів щодо Києво-Могилянської академії: вислати за кордон усіх, «польських» (тобто, правобережних) студентів і повідомити, скільки залишаться студентів «малоросійських» (тобто, вихідців з Гетьманщи-

ни), а також скільки в Братському училищному монастирі ченців-викладачів «із поляків» (знову ж таки, вихідців із Правобережної України) і чи немає якихось підозрінь щодо них. Д. Голіцин провів належний «розыск» і невдовзі повідомив царя, що в результаті вжитих заходів у Київській академії з тисячі студентів залишилося 161, а ченців-професорів Братського монастиря – всього 30 осіб.

Травень 1709 р. У відповідь на перехід запорожців на бік І. Мазеви, царські війська знищили Запорозьку Січ на о. Чортомлик*. Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові І. Скоропадському: «голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано і інші тиранські смерті завдано... Мертвих із гробов не тилко товариство, но і чернецов одкопувано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано». Січові будинки було спалено, взято артилерію, амуніцію. Петро I наказав побудувати плоти на яких повішаних запорожців спустили вниз по Дніпру. Зруйновано також Переволочну, запорозьку фортецю над Дніпром біля гирла Ворскли та знищено козацький флот. У Москві тріумфально відзначили знищення «розбійницького гнізда».

* *Чортомлицька Січ (Стара Січ)* – Запорозька Січ, засована козаками на чолі з кошовим отаманом Ф. Лютаєм влітку 1652 року на правому березі річки Чортомлик – притоки Дніпра. Проіснувала до 25 травня 1709 року, відколи була зруйнована за підтримку запорожцями на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком самостійницької політики гетьмана І. Мазеви.

Травень 1709 р. Петро I видав маніфест, у якому оголошувалося про ліквідацію Січі й заборонялося пропускати

запорожців у межі Московської держави, за винятком невеликої кількості тих, хто йтиме з повинною та без зброї.

Червень 1709 р. Перемога царських військ під Полтавою над об'єднаним шведсько-українським військом.

Липень 1709 р. Петро I запроваджує в Україні інститут царських резидентів*, прерогативою яких був широкий спектр функцій політичного нагляду, контролю (явного і таємного) за адміністративною, господарською та фінансовою діяльністю гетьмана та старшини.

* *Царський резидент* – посада, запроваджена в Україні після Полтавської битви 1709 року за указом московського царя Петра I. Царські резиденти мали пильно контролювати дії гетьмана І. Скоропадського та інших представників української еліти. Посада проіснувала до 1722 року й була ліквідована у зв'язку із заснуванням Малоросійської колегії.

Липень 1709 р. Підписання Петром I у Києві “Решительного указу“ (відповідь на «Решетилівські прохання» І. Скоропадського), де й надалі затверджувалася практика перебування козацьких військових підрозділів під командуванням московських генералів і полковників; дозволялося воєводам «цікавитися» внутрішніми справами України, проводити «розыск» і суд над місцевим населенням; заборонялося добувати сіль і рибу на Запорожжі.

Липень 1709 р. Призначення царським урядом свого резидента А. Ізмайлова при гетьманові І. Скоропадському для контролю за його діяльністю: «бути при гетьмані для порядкування разом з ним всяких справ, за спільною радою, – з причини останнього повстання на Україні і запорозького бунту». У таємній інструкції цар наказував резидентові стежити за гетьманом, прислухатися до розмов старшин та козаків і про все доносити. Гетьманську столицю перенесено до міста Глухова, на самий кордон з Московією. У Гетьманщині на утримання А. Ізмайлова спеціально було виділено 100 дворів посполитих.

1709 р. Петро I пообіцяв амністію козацькій старшині, яка повернеться від І. Мазепи, але після полтавської перемоги цю амністію скасував. Представників козацької старшини – В. Чуйкевича, Д. Максимовича, Д. Зеленського, Ф. Кандибу, П. Кожуховського, А. Гамалію та інших «мазепинців» заслано до Сибіру, а маєтки їхні – конфісковано. На полковників Стародубського, Чернігівського, Ніжинського були призначені московіти. На полковника Прилуцького призначено Г. Галагана, який допоміг московському війську зруйнувати Запорозьку Січ у травні 1709 р.

1709 р. На всіх пограничних українських пунктах поставлено царські військові застави. Згодом цим заставам надано право контролю за торговельним рухом з України.

1709 р. Царський уряд пропонував 300 тис. талерів* турецькому султанові, щоб він видав йому І. Мазепу.

* *Талер (таляр)* – назва великої срібної монети, яка перебувала у грошовому обігу багатьох країн Європи в XVI – XIX ст.

1709 р. Після поразки І. Мазепи царський уряд конфіскував у Києво-Печерській лаврі великі суми грошей.

1709 р. Московські військові перетворили церкву св. Василя у Києві на військовий склад. Остаточно її знищили за радянської влади в 1934 році, спаливши чудової краси старовинний іконостас.

1709 р. Царський уряд збільшив податки в Україні на 400%. Податок від «диму» (хати) у Московщині становив 49 коп., а в Україні – 1 руб. 25 коп.

1709 р. Петро I примусив скоротити число студентів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161, а кращі науково-просвітницькі сили були забрані з Києва до Москви.

1709 р. Царський указ про обов'язковість цензурування до друку українських книжок у Москві. Також заборонявся друк книг українською мовою, а книги, друковані церковно-

слов'янською мовою, наказувалося звіряти з російськими, щоб у них ніякої різниці не було.

Лютий 1710 р. З листа Київського воєводи Д. Голіцина канцлерові Г. Головкіну: «Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитись із донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ним обійтись ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніше я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті».

Вересень 1710 р. Призначення в Гетьманщину двох резидентів – думного дяка А. Вініюса та стольника Ф. Протасьєва («для советов о делах»). Царський уряд наказав гетьману І. Скоропадському виділити їм на утримання по сто дворів кожному, «как от прежних гетманов давано было полковникам, которые при них были».

Лютий 1711 р. Царський указ про заборону «всякого чина людям курить вино». По всіх губерніях Москва розіслала категоричний припис на майбутнє «как вышним и нижним, так и духовным всех чинов людям, дома и по де-

ревням отнюдь вина не сидеть и котлы перевесть, а покупать с кабаков».

Травень 1711 р. За наказом Петра I участь у Прутському поході взяли 6 тис. козаків із Гетьманщини на чолі з Д. Апостолом.

Липень 1711 р. Прутський мир. Правобережна Україна і Запорозжя переходили під владу гетьмана П. Орлика*. Хоча, за цим договором, встановлювалась юрисдикція Османської імперії над Військом Запорозьким. Лівобережна Україна залишалася Москві. Петро I, виводячи війська з Правобережжя, силою зганяв населення на Лівобережжя, а міста руйнував.

* *Орлик Пилип* – перший гетьман України в еміграції (1710 – 1742). Автор першої в світі Конституції (1710).

Вересень 1711 р. Петро I видав указ, який зобов'язував козацьких полковників «Задніпровської України» зі своїми полками перейти в «Малу Росію».

Грудень 1711 р. Гетьман І. Скоропадський видав декілька універсалів про переведення на Лівобережжя жителів Правобережної України, у яких закликав мешканців переселятися під загрозою знищення їхнього майна та помешкань московськими військами.

1711 р. Згідно з царським указом, в Азовську губернію для охорони кордонів відправлено декілька тисяч козаків із Полтавського та Лубенського полків.

Квітень 1712 р. За царським указом вдова полковника І. Мировича – Пелагея – була вислана в Тобольськ на довічне заслання за зносини її родини зі шведами. У 1745 р. була відпущена в Україну, де їй «за поруками і під страхом позбавлення живота заборонено мати контакти з сином Федором».

1712 р. Царський уряд заборонив гетьману І. Скоропадському призначити київським полковником генерального хорунжого І. Сулиму.

1712 р. Схоплений і відправлений на заслання до Архангельська архімандрит Батуринаського монастиря Г. Одоровський.

1712 р. У Глухівській резиденції перебувало ще чимало «родин зрадників», яких з усією суворістю утримували в спеціально відведеному «Польском дворце». Тут були дружини і діти старшин В. Чуйкевича, Г. Новицького, Д. Максимовича, Д. Зеленського, Я. Покотила, А. Гамалії, Я. Гре-

чаного та ін. Їх усіх царський уряд вирішив відправити на «заслання» до Москви як «колодників».

1712 р. Козаків силоміць примусили робити для московської армії мости через Дніпро, щоб вона могла перебратися на протилежний берег і рушити до Смоленська. Того самого року царські генерали вимагали від І. Скоропадського поставити на кожний полк по 60 телиць і 100 баранів, а для хворих і поранених – додатково ще й вина.

1712 р. Петро I призначив на посаду гадяцького полковника М. Милорадовича, серба за походженням. Новий гадяцький полковник почав протезегувати в своєму полку чужинцям та призначати їх на старшинські посади.

1713 р. За рішенням «Приказа Малыя Росіи» та Сенату двох січовиків – Ф. Несталія та І. Куценка заслали до Сибіру.

1713 р. Сенатський указ стосовно Київської та Азовської губерній про заборону переходу селян із місця на місце: «И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые... люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и детьми на прежния жилища».

1713 р. Вийшла заборона продавати, як за кордон, так і в межах Московської держави, селітру – з одночасним наказом здавати її виключно на артилерійські склади в Москві та Петербурзі.

Січень 1714 р. Петро I, виступаючи перед «господами» в Сенаті*, виклав свої наміри щодо подальшого підпорядкування української торгівлі інтересам Москви. Цар віддав розпорядження заборонити довільний вивіз з Гетьманщини місцевими жителями прядива, юхти й сала, окрім як у спеціально визначені для цього порти. Сенаторам же було наказано поширити це розпорядження на Київську губернію й попередити, щоб там «накрепко того смотрели».

* *Сенат Російської імперії* – вищий державний орган, створений Петром I. Діяв як колегіальний надзвичайний орган для законодавчих і управлінських справ. Російський Сенат не наділявся парламентськими функціями та був бюрократичним законодавчим органом із призначуваними чиновниками, діловим апаратом і підвідомчими установами.

Квітень 1714 р. Царський указ про «заповідні» товари – заборона вивозити із Гетьманщини (окрім як у московські порти) окремі товари, зокрема: сукно, полотно, тютюн, цукор, віск, конопляну олію, насіння льону, клей, щетину, смолу, ікру, фарби та ін. На українсько-московському кордоні запроваджується збір особливого мита на користь царської скарбниці. Згідно з цим указом, не дозволялося також ввозити в Україну московські мідні та срібні гроші.

1714 р. Вставлення царським урядом нового податку – «головщини» – не з вартості товару, а з «голови» власника та наймитів, що везли товар на продаж.

1714 р. Москва, за декілька років, по-суті, вивела все українське населення за Дніпро і віддала Правобережжя полякам.

1714 р. Повернення в Україну з Бендер полковників Д. Горленка, І. Ломиковського та ін. Незважаючи на їх повну «повинну» перед царем, всі вони були заарештовані і заслані до Сибіру «на вічне проживання».

Січень 1715 р. Петро I наказав запровадити новий порядок виборів полкової і сотенної старшини. Так, полкові і сотенні ради обирали лише по кілька кандидатів, з-поміж яких гетьман, за порозумінням з московським міністром-резидентом, призначав когось на посаду. Крім того, останній був зобов'язаний скласти присягу в присутності міністра.

Лютий 1715 р. Гетьман І. Скоропадський одержав царський указ, яким передбачалися: прощення тільки тих козаків, котрі «покаялися»; повернення їх у місця попереднього проживання; гарантія, що вони не будуть покарані й відправлені в заслання; надання старшинам «знатних» урядів

згідно з їхнім соціальним і майновим становищем, «вірністю» та наявністю належних посад у полках; дозвіл на торгівлю з Кримом усім, окрім низовиків-«зрадників» (тобто тих, які дотримувалися антимосковських позицій); заборона гетьману приватно листуватися з останніми, а про їхні звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; у разі виникнення конфліктів «малоросів» із запорожцями повідомляти про них київського губернатора.

1715 р. Учинено допит служнику чернігівського полковника П. Полуботка – Ф. Стичинському. Він завинив тим, що «непристойно» висловлювався щодо І. Скоропадського та «великоросіян».

1715 р. Указом Сенату вкотре вимагалось, щоб на Лівобережжі та Слобожанщині всіх утікачів – служилих людей і селян приватних маєтків – повертали на попереднє місце проживання.

1715 р. Для «малороссийских жителей» чиновники Московії встановили «новый платеж» – за «выводных баб великороссийской породы» (тобто коли представник Гетьманщини одружувався на залежній посполитій* з Московії). Він становив 10 руб. за кожну жінку.

* *Посполиті, поспільство* – простий народ. Поступово ця назва закріплюється лише кріпосними селянами.

1715 р. Вийшов указ, щоб українські купці, їдучи до Риги, спершу їхали до Глухова і там у гетьманській канцелярії подавали опис усього товару. Тут товар перевірявся, й до обозу приставлявся спеціальний гетьманський наглядач.

1716 р. На вимогу царського уряду на будівництво каналу між Волгою і Доном вислано 10 тис. українських козаків під проводом генерального хорунжого І. Сулими.

1716 р. Гамбург. Арешт царськими агентами небожа гетьмана І. Мазепи – А. Войнаровського. Після допитів у Петербурзі А. Войнаровський із сім'ю був висланий до Якутська, де він помер у 1740 році.

1716 р. Заборона українським купцям їздити на Захід за товаром.

1717 – 1718 рр. Уряд Петра І додатково заборонив завозити до Гетьманщини тканини, панчохи, голки, а вивозити звідти до Московії тютюн.

1718 р. Арешт Київського митрополита Й. Кроковського. Підозрювався в причетності до «справи царевича Олек-

сія»*. Помер по дорозі до Петербургу – в Твері. За однією з версій митрополит отруївся, побоюючись царської помсти.

* *Олексій Петрович* – царевич, спадкоємець російського престолу, старший син Петра I. Царевич Олексій визнав себе винним у підготовці змови проти батька з метою заволодіння російським престолом, підняти по всій країні повстання і скасувати батькові реформи. Страчений за наказом Петра I (1718).

1718 р. Петро I заборонив дочці гетьмана І. Скоропадського вийти заміж за когось «из тамошних». Цар наполіг, щоб чоловіком 15-річної Уляни став хтось із «великоросійських чиновників». Вибір упав на сина царевого улюбленця – П. Толстого.

1718 р. Відповідно до сенатського указу про харчування московських драгунів українські селяни та міщани зобов'язані були давати кожному з них по 1/2 осьмин* борошна чи сухарів, по 1/8 четверика** круп, по 2 фунти*** солі, а в окремі дні ще й по 2 гроші**** додатково.

* *Осьмина* – давня українська міра об'єму напоїв і сипких тіл, яка прирівнювалася 105 літрам.

** *Четверик* – також давня українська міра. Дорівнював 26,24 літрам.

*** *Фунт* – одиниця вимірювання ваги, що дорівнювала приблизно 0,5 кг.

**** *Грош* – грошова одиниця, що дорівнювала 1/60 копи (копа – 60 грошей).

1718 р. Заборонено вивозити український тютюн до Західної Європи.

1719 р. Полковником ніжинським було призначено московіта – сина царського вельможі П. Толстого.

1719 р. Заборонено вивозити за кордон українське зерно.

Жовтень 1720 р. З приводу виданого в Києві «Минологіона»*, де на титульному листі Києво-Печерська лавра названа була ставропігією Константинопольського патріарха, до Сенату надійшов указ царя: «Великому государю, Е.Ц.В. известно учинилось, – говорилось в указі, – что в Киевской и Черниговской типографиях, в печатных книгах печатают несогласно с великороссийскими печатями, которое со мною противностью Восточной церкви», а саме: в Чернігові навчальні часослови друкувалися «по желанию раскольническому»; в книзі «Богомыслия», котра надрукована в Святотроїцькій Ільїнській друкарні у 1710 р., «явилась многая люторская протвность»; а у місцевому місяцеслові, надрукованому у 1718 р. в Києво-Печерській друкарні, у заглаві надруковано, «якобы напечатан ставропигиею вселенского Константинопольского патриарха», але це, мовляв, невірно, оскільки Києво-Печерський монастир «от многих лет учинен в ставропигии святейших российских патриархов, а от константинопольских уволен». Цар наказує: Києво-Печерському і Чернігівському монастирям іменуватися на титульних сто-

рінках всіх книг ставропігією московських патріархів, а не константинопольських, а далі висловлено головне: «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитого узгодження з такими ж великоросійськими церковними книгами виправляти перед друкуванням за тими великоросійськими виданнями, аби ніякої відміни й особливого наріччя в них не було. А інших ніяких книжок, ані попередніх, ані нових видань, не оголосивши про них у Духовній колегії і не взявши від неї дозволу, у тих монастирях не друкувати, щоб не могло в таких книжках жодного в церкві Східній протиріччя та з великоросійськими виданнями незгоди викинути».

* *«Минологіон»* – церковний календар, із зазначенням днів пам'яті святих і кола церковних свят.

1720 р. З українських богослужбних книг (Требників) зникає давній церковний обряд присяги молодих на вінчанні.

Листопад 1720 р. Петро I видав указ «Про заснування в Малоросії Військової канцелярії» під управою генерального писаря, яким започаткував уніфікацію державних порядків з московським зразком.

Листопад 1720 р. Було заарештовано та вислано до Москви двох канцеляристів, Михайлова та Дорошенка, а гетьманові І. Скоропадському надіслано суворий наказ про те, щоб він негайно зорганізував генеральну канцелярію під командою генерального писаря «для лучшего... порядку и от-

правления дел». Наказано, щоб надалі, за хворобою гетьмана, універсали, листи й інші папери підписував генеральний писар своїм іменем, а не гетьманським.

Грудень 1720 р. Видано указ Петра I київському губернатору Д. Голіцину. У ньому зазначалося: «...во всех монастырях... осмотреть и забрать древние жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные и печатные». Цим указом було започатковано пограбування, вивезення з України до Московії архівів, історичних документів, церковних та національних цінностей, мистецьких творів, коштовностей, археологічних знахідок та інших речей.

1720 р. Заборона на вивіз з України до Західної Європи скла, овечих шкір і вовни.

1720 р. На вимогу Петра I до Петербургу було доставлено «Остромирове Євангеліє»*.

* *«Остромирове Євангеліє» 1057 року* – унікальна пам'ятка української мови, одна з найдавніших датованих пам'яток старослов'янського письменства, яка була створена в Київській Русі. У ньому, окрім давньоруських особливостей, відбито й такі мовні особливості, які є характерними для мови українського народу.

Січень 1721 р. Указ Петра I про дозвіл купувати московським купцям на території Гетьманщини «деревни» к «заводам». Тим самим офіційно надавалася можливість «вкорінення» торгових людей із Московії в Україні.

Березень 1721 р. Царський указ за яким право призначати генеральну старшину було передано Колегії іноземних справ у Петербурзі, яка затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським урядом кандидатів. Таким же чином відбувалося призначення полковників та сотників, що привело до фактичного скасування принципу виборності козацької старшини.

Жовтень 1721 р. Петро I оголосив Московію Російською імперією, а московитів – росіянами.

Листопад 1721 р. За наказом Синоду із Києва до московської слов'яно-греко-латинської академії було викликано багато вчителів: «В слав'яно-латинських школах мало учителей, а ко учению философии весьма никого нет, а слышно, что в Киеве обретаются ко учению философии, риторики и пиитики способные мужи иеромонахи Герман Копцевич, Героним Копецкий, иеродиакон Софроний Магалевич, и Иустин Рудзинский... велено... отправить их к Москве, обычаино на подводах без замедления, а на прогоны деньги выдать из доходов Киевской губернии».

1721 р. За наказом царського уряду на спорудження Ладозького каналу вислано 12 тис. козаків на чолі із П. Полуботком.

1721 р. Петро I наказав Київському митрополитові називатися тільки архієпископом, що продовжувалося до 1743 року.

1721 р. Петра I наказав усі українські закони перекласти на російську мову.

1721 р. Заборона на вивіз з України срібла (як обробленого, так і брукхту) та золота.

1721 р. Підпорядкування Київської й Чернігівської друкарень Синоду.

Лютий 1722 р. Царський указ про висилку 10 тис. козаків на будівництво Ладозького каналу і 10 тис. – Донського. Полковник І. Черняк, який був на роботах на Ладозі, так описував становище козаків в своєму донесенні російському сенатові: «При Ладозі у каналній роботі многеє число козаків хворих і померших знаходиться, і що раз то більше множаються тяжкі хвороби – найбільше вкорінилася гаряч-

ка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господина бригадіра Леонтієва без жадного бачення немилосливо б'ють при роботі палками, – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я отже, щоб козаків тут не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернулася, тому попереджаю сенат сім покірнішим своїм писанням і рабсько прошу: благоволіть не допустити моєї команди погинути до кінця при канальній роботі і аби не була переведена на інші місця для зачинання іншої роботи – сам Бог видеть, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослаблі і ледви живі».

Квітень 1722 р. Царський указ про ліквідацію гетьманства й утворення Малоросійської колегії* – московської владної структури, штат якої складався виключно з царських чиновників. Вона мала приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси, контролювала діяльність Генеральної військової канцелярії** тощо. У грамоті до українського народу Петро I заявив, що Малоросійську колегію засновано для того, щоб «народ український не був ні від кого обтяжений – ані неправими судами, ані утисками старшин». Малоросійська колегія зайнялася збором податків з усього населення України і за два роки збільшила їх майже в шість разів. Так, у 1722 році з населення України було зібрано 45,5 тис. крб., а в 1722 році – 241,3 тис. крб. податків.

* *Перша Малоросійська колегія (1722 – 1727)* – вищий апеляційний та адміністративно-контролюючий орган Російської імперії в Україні-Гетьманщині, бригадиром (президентом) якої став росіянин С. Вільямінов.

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Богдан Хмельницький

Юрій Хмельницький

Іван Виговський

Павло Тетеря

Іван Брюховецький

Дем'ян Многогрішний

Петро Дорошенко

Іван Самойлович

Іван Мазепа

Іван Скоропадський

Пилип Орлик

Павло Полуботок

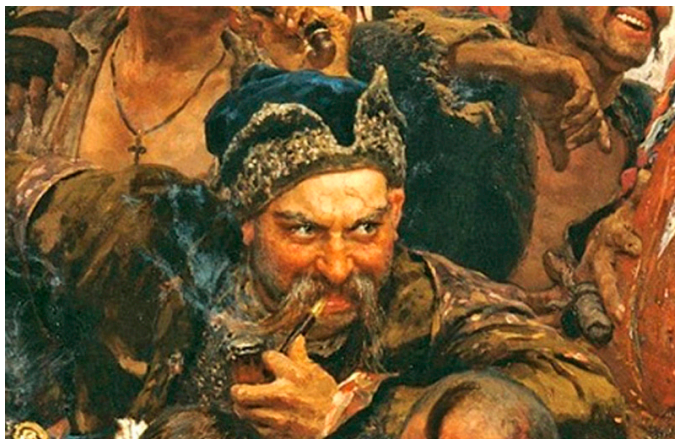

Данило Апостол

Кирило Розумовський

КОШОВІ ОТАМАНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Іван Сірко

Кость Гордієнко

Петро Калнишевський

ЦАРІ ТА ІМПЕРАТОРИ МОСКОВСЬКІ

Олексій Романов

Петро I

Катерина I

Анна Іоанівна

Єлизавета Петрівна

Катерина II

Павло I

**** Генеральна військова канцелярія** – найвища адміністративна установа Гетьманщини. Гетьман через Генеральну військову канцелярію здійснював управління військовими, адміністративними, судовими і фінансовими справами держави. Генеральна військова канцелярія підпорядковувалась гетьману, а безпосередньо керував її діяльністю генеральний писар.

Квітень 1722 р. Сенат ще раз порушив питання про утікачів із посполитих у межах Російської держави. Ним видано указ щодо їх розшуку й повернення разом із сім'ями та усім майном до попередніх поміщиків. Старост і прикажчиків, які сприяли утікачам, наказували карати, а власників маєтків – штрафувати.

Квітень 1722 р. Царський указ Малоросійській колегії про складання козацького реєстру з метою обмежити перехід селян у козацький стан.

Липень 1722 р. По смерті гетьмана І. Скоропадського вводиться заборона на вибори гетьмана.

Липень 1722 р. Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо можливих виступів патріотично налаштованої козацької старшини в умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії, ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяс-

лаві) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р. і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації; охорону кордонів, збирання розвідувальних даних, функції контррозвідки. Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури російський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти.

Серпень 1722 р. Бригадир Малоросійської колегії С. Вельямінов видав розпорядження, яким суворо забороняв українським старшинам і урядовцям чинити зловживання й передбачав реформування судочинства. С. Вельямінов розіслав по полках таємних агентів для збирання скарг на утиски козацтва від старшин і урядовців.

Осінь 1722 р. Бригадир Малоросійської колегії С. Вельямінов скасував податковий імунітет старшини та знатного військового товариства.

Осінь 1722 р. За наказом російського уряду в Україні почали збирати медову й тютюнову десятину з усіх категорій населення. Кошти, які раніше використовувалися на потреби української адміністрації, віднині надходять до бюджету Колегії.

Осінь 1722 р. Наказний гетьман П. Полуботок* звернувся до Сенату зі скаргою на зловживання Малоросійської колегії, посилаючись при цьому на договір з Московією Б. Хмельницького, а наприкінці року порушив клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами». Розлючений цим опором П. Полуботка, С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: «Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!»

* *Полуботок Павло* – військовий та політичний діяч, наказний гетьман Лівобережної України (1722 – 1724). Заарештований за звернення козацької старшини до Петра I (Коломацькі чолобитні) щодо відновлення державних прав України, ліквідації Малоросійської колегії й дозволу обрати нового гетьмана України. Закатований у Петропавлівській фортеці в Петербурзі.

1722 р. Надання Малоросійській колегії функції апеляційного суду.

1722 р. Остаточне позбавлення Української Церкви автономних прав і пониження її до рівня звичайної єпархії. Новообраний українець В. Вонатович отримав лише сан архієпископа, а не митрополита (титул митрополита, із обмеженнями, було повернено у 1742 р.).

1722 р. За наказом Петра I у Ніжинському полку організовано казенну вівчарську ферму, яка лягла тяжким тягарем на селян: вони мусили дати для неї овець та їх вигодувати.

1722 р. Скасовані окремі українські паспорти, і тепер, щоб виїхати за кордон, треба було спершу їхати до Києва до російського коменданта або губернатора, а товар везти на огляд аж до Бердянська, пограничного міста на російській території.

1722 р. Після заснування Малоросійської колегії Києво-Могилянська академія перестала отримувати щорічне царське «жалування» та кошти від Військового малоросійського скарбу.

1722 р. Заборонено ввозити до України західноєвропейські товари.

1722 р. Участь 10 тисяч козаків на чолі з Д. Апостолом у Дербентському* військовому поході – воєнної інтервенції Петра I, що закінчилась захопленням значних територій на півночі Перської держави. Назад повернулось лише 646 козаків.

* *Дербент* – місто в Дагестані, найпівденніше місто в Російській Федерації.

Лютий 1723 р. Царський указ про можливість переміщати російських офіцерів на полкові уряди. Так, на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх російських комендантів І. Пашкова та М. Богданова.

Квітень 1723 р. Малоросійська колегія одержала право зносин з місцевою владою (полковниками), оминаючи український уряд з його Військовою канцелярією. Всі важливі універсали не могли бути видані українським урядом без підпису і затвердження Малоросійської колегії. Їй надавалося право розслідувати скарги козаків, записаних у посполиті, і переводити їх знову у козацький стан. Деякі важливі податки («сборы с куф^{*}, с казанов и табачная десятина, войсковая часть и прочие»), які бралися з убогих козаків і посполитих людей і від яких вільні були «старшина и знатне казаки и войсковые товарищи и монастырские церковные владельцы», наказано «со всех брать равно от высших до низших чинов, не выключая никого...».

* *Кухва* – діжка.

Квітень 1723 р. Петро I видав указ, яким санкціонував оподаткування привілейованих верств в Україні, доручив Колегії провести ревізію населення. У відповідності з указом сенату Колегія з контролюючої установи перетворювалася у вищу структуру Гетьманщини, якій підпорядковувалися всі її центральні й місцеві органи влади. Водночас цар наказав з'я-

витися «для відповіді» П. Полуботку та представникам генеральної старшини генеральному судді І. Чарнишу й генеральному писарю С. Савичу.

Квітень 1723 р. Своїм указом цар знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові М. Голіцину, який був головкомандуючим усіх московських військ в Україні.

Липень 1723 р. Петро I видав указ, за яким Малоросійська колегія успадковувала гетьманські прерогативи: «Як усім відомо, що з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького, навіть до Скоропадського, всі гетьмани виявилися зрадниками, і якого лиха зазнала від цього наша держава, особливо Мала Росія: тому і потрібно підшукати в гетьмани вельми вірну і відому особу, про що й ми маємо постійне старання; а поки такий відшукається, для користі вашого краю, визначено уряд, котрому велено діяти з даною інструкцією; і так до обрання гетьмана не буде зупинки в справах, у зв'язку з чим про цю справу набридати не треба».

Листопад 1723 р. Поширення на суди Гетьманщини дії царського указу «О суде по новоучиненной форме». Це стало початком практичної інкорпорації українського судочинства до загальноімперської судової системи.

Листопад 1723 р. Депутація козацької старшини на чолі з наказним гетьманом, П. Полуботком, генеральним суддею І. Чарнишом, генеральним писарем С. Савичем до царя Петра I із петицією відновити гетьманство й розширити державну автономію Гетьманщини. Цар наказав заарештувати П. Полуботка, всю старшину, що була з ним (15 осіб), і всіх українців, що підписали петицію, звинувативши їх у бунті й зраді. П. Полуботок, реєнт генеральної канцелярії А. Володковський та полковник Переяславський Д. Карпека померли від жаклих тортур у Петропавлівській фортеці. Було конфісковано все майно П. Полуботка на суму біля 300 тисяч рублів. Інших, після смерті Петра I, звільнено, але інтерновано в Петербурзі. Відпущено в Україну лише тих, хто мав синів, а синів узято заручниками.

Кінець 1723 р. У козацьку Україну вирушає з надзвичайними повноваженнями О. Румянцев для з'ясування масштабів опозиції царському режимові. Невдовзі він вчинив 20 призначень на старшинські посади, з поміж них 12 – на місце старшин, запідозрених в автономістських настроях.

1723 р. Участь 10 тис. українських козаків на чолі з полковником А. Марковичем у Сулацькому* військовому поході. Невдовзі з України було вислано ще 10 тис. козаків на Каспійське море, на р. Сулак, будувати фортецю св. Христа.

* *Сулак* – населений пункт у сучасному Дагестані.

1723 р. Росія заборонила продавати з України до Західної Європи бурштин і поташ.

1723 р. За царською грамотою з посполитих, чиї б вони не були, почали стягувати однакові податки.

Початок 1724 р. Україною прокотилася хвиля арештів. Було схоплено Д. Апостола і генеральну старшину В. Журавківського та Я. Лизогуба, котрі очолювали гетьманський уряд, їх завезено до Петербурга і кинуті у Петропавлівську фортецю.

Початок 1724 р. Малоросійська колегія зобов'язала Генеральну військову канцелярію, полкові й сотенні інстанції керуватися положеннями указу «Про суд за новоучиненою формою». Розпочалася переорієнтація системи українського судочинства на Малоросійську колегію, на запровадження російських кодексів. Зазнає серйозних змін процесуальний характер судочинства: широкого застосування набуває інквізиційний процес, втрачається публічний характер судового засідання.

Кінець 1724 р. За розпорядженням Сенату з жителів Прибалтики та Сибіру організовано і відправлено в Україну 2 регулярні та 3 нерегулярні полки ландміліції* чисельністю 6282 чол. – Український ландміліційний корпус.

Корпус виконував не тільки оборонну, а й поліцейську функцію.

* *Ландміліція (земельне ополчення)* – напіврегулярне ополчення, що охороняло кордони Російської імперії. В Україні членів ланд міліції зневажливо називали ланцями.

1724 р. З України до Росії вивезено 37 тис. 884 пудів* тютюну. Малоросійська колегія збрала в Україні 140 тис. руб. і 40 тис. мір** борошна (у 1722 р. вона збрала 45 тис. руб. і 17 тис. мір борошна).

* *Пуд* – міра ваги і маси, що дорівнювала 16,4 кг.

** *Мір* – одиниця виміру чого-небудь.

1724 р. Згідно з царським указом всі маєтності і майно П. Полуботка були конфісковані. Спеціальною комісією у складі майора М. Раєвського та лейб-гвардії сержанта І. Львова було проведено опис маєтностей і майна П. Полуботка та його синів Андрія і Якова. Комісією була складена «Книга пожиткам бывшего полковника Павла Полуботка».

1724 р. За те, що Києво-Печерська Лавра надрукувала без дозволу Москви книгу «Тріодь»*, її покарано штрафом в 1000 руб. Покарано за те, що випустила книжку «не во всем с великороссийским сходною».

* *«Тріодь»* – богослужбова книга для перед- і повеликоднього часу церковного календаря.

1724 р. Закриття та переведення Чернігівської друкарні до Москви. Перед цим друкарня була оштрафована на 1000 руб. за те, що не надсилала до Москви книжок на цензуру.

1724 р. З України вислано ще 10 тис. козаків на Каспійське море, на р. Сулак, будувати фортецю св. Христа.

1724 р. За наказом Сенату у Києві дозволено грекам С. Михайлову та І. Дирєєву відкрити шовкопрядильні заводи.

1724 р. Участь 10 тис. українських козаків на чолі з полковником М. Милорадовичем у черговому Сулацькому військовому поході російської армії.

Лютий 1725 р. Згідно з маніфестом імператриці Катерини I* окремим українським старшинам, у тому числі і миргородському полковнику Д. Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: «...за те вышпоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на на-

ше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно...»

* *Катерина I* – остання російська цариця (1712 – 1721), перша російська імператриця (1721 – 1727). Друга дружина Петра I.

Квітень 1725 р. Імператриця Катерина I надіслала азовському генерал-губернатору Г. Чернишову інструкцію «Про управління губернією», де між іншим йшлося про ставлення до запорожців. Інструкція підтверджувала заборону торгівлі на Запорожжі «под жестоким наказанім и отнятіем того, с чем кто туда дерзнет пріехать»; через кордони належало пропускати лише запорожців «с повинною или с другими какими письмами или приказами» (таких передбачалося затримувати, а про них сповіщати безпосередньо кн. М. Голіцину та в Сенат); заборонялося будь-яке листування «обивателів» з низовиками, які не «повинилися» перед царським урядом; всіх тих «правопорушників» слід було переслідувати будь-де «в землях імператорского величества».

1725 – 1727 рр. Гилянський військовий похід*. За офіційними відомостями з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому.

* *Гилян* – адміністративно-територіальна одиниця (остан) сучасного Ірану, що знаходиться на півночі країни, на південно-західному березі Каспійського моря.

1725 р. Із загальної суми видатків – 260 тис. 362 руб. – на потреби України було використано лише 972 руб., а решту відправлено до Петербурга.

1726 р. Взято в російську «казну» українські суконні мануфактури Глушковського, Званого, великі полотняні підприємства – Стародубське, Шептаківське, Топавське та окремі вівчарні заводи.

1726 р. Після приведення до присяги на вірність царському уряду, миргородський полковник Д. Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заручником у Петербурзі залишився його син Петро.

1726 р. Розпорядження Синоду про заборону друкувати ті книжки, що раніше не друкувалися Санкт-Петербурзькою або Московською синодальною друкарнями.

1726 р. Москва дала дозвіл Києво-Печерській Лаврі на друк «Акафіста Св. Варвари» за умови, щоб він був перекладений на «великорусский язык».

1726 р. Царський уряд конфіскував українську друкарню в Чернігові та вивіз її до Москви за те, що друкувала українські книжки.

Травень 1727 р. Гадяцьким полковником став серб Г. Милорадович – на місце свого померлого брата Михайла.

Червень 1727 р. Царським указом на місце ніжинського полковника росіянина графа П. Толстого було призначено росіянина І. Хрущова.

Жовтень 1727 р. У Глухові, в присутності царського радника Ф. Наумова, гетьманом Лівобережної України обрано Миргородського полковника Д. Апостола.

1727 р. Святійший правлячий Синод^{*}, всупереч всім привілеям, даним Київській митрополії, призначив єпископом на Переяславську кафедру росіянина Й. Струкова.

* *Синод* – вищий орган управління Російською православною церквою в 1721 – 1917 рр. Після скасування Петром I патріаршого управління церквою, заснований ним Святійший правлячий синод замінив собою патріарха. Члени Святійшого синоду призначались імператором. Представник його у синоді був «обер-прокурором» Святійшого правлячого синоду.

1727 р. Верховна таємна рада схвалила інструкцію таємному радникові Ф. Наумову на час його перебування при новому гетьманові й «особливі секретні пункти» для нього. Ф. Наумову наказувалося домогтися того, щоб саме Д. Апостола, «а не іншого кого в Гетьмани народ обрав», інакше «то обрання під якимось пристойним приводом зупинити». Таємний радник мав опікуватися добором на старшинські уряди вірних і доброзичливих осіб (за винятком євреїв) й організацією заходів по навіюванню «народу Малоросійському, а найбільше козакам», що імператор утримує їх у милості своїй при даних їм привілеях.

1727 р. На тютюн, який вивозився з України до Росії, накладено дуже високе мито – 30 % від вартості.

Серпень 1728 р. Гетьман Д. Апостол у відповідь на прохання до царя Петра II* затвердити «статті» одержав т. зв. «Решительные пункты», в яких зовсім не згадується про договір України з московським урядом; вони мали форму царського «указу» гетьманському урядові. За «указом», у військовому відношенні гетьман підлягав князеві М. Голіцину (раніше – тільки цареві). Обрання гетьмана могло бути проведене тільки за згодою царя. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, міг лише позбавити їх влади і провести конфіскацію майна. Генеральний Суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а головним суддею став не гетьман, а цар. Російський уряд отримував можливість контролювати українські фінанси, для чого передбачалося утворення окремого фінансового управління – «канцелярії зборів», з двома підскарб'я-

ми, росіянином та українцем, що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд. Гетьман був позбавлений права вести приватну кореспонденцію з закордоном, поїхати, коли захоче, до своїх маєтків.

* *Петро II Романов* – імператор Росії (1727 – 1730). Онук Петра I. З його смертю закінчився рід Романових по чоловічій лінії.

1728 р. В Україні поновлено посаду Генерального підскарб'я*. Підскарб'ями призначалися двоє, причому один із них мав бути обов'язково росіянин. Відокремлено державний скарб від державного скарбу гетьмана, але державний скарб передано під контроль царському уряду.

* *Генеральний підскарб'ій* – член генеральної старшини України-Гетьманщини. Підскарб'ій відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збором податків, встановлював мита.

1728 р. Українському уряду було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір. Крім того, московська влада увела операції по перечеканці карбованців і розміну срібних грошей на мідні, що давало величезні прибутки.

1729 р. Царська влада призначила в Україні двох генеральних підскарб'іїв: колишнього лубенського полковника

українця А. Марковича (особистого ворога гетьмана Д. Апостола), та росіянина І. Мякініна.

1729 р. Грек Ю. Леонтьєв отримав дозвіл відкрити шовкопрядильний завод у Києві.

1729 р. Указ Петра II, який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження.

1729 – 1731 рр. Проведення в Гетьманщині ревізії земельної власності – «Генеральні слідства про маєтності» з метою визначення і розмежування володінь різних суспільних верств і закріплення за ними права передачі земель у спадок. Вони засвідчили, що 70 % дворів посполитих уже перебували у власності окремих можновладців, монастирів і лише 30 % зберігали свою юридичну свободу.

Травень 1730 р. Відбулася нарада канцлера Г. Головкина, графа А. Остермана та князя О. Шаховського на якій було складено інструкцію для міністра-резидента наступного змісту: «Якщо гетьман плануватиме від'їхати з Глухова у свої маєтності, разом з ним від'їжджати і генерал-майору разом з батальйоном солдатів Глухівського гарнізону». Крім того, гетьман повинен радитися з генерал-майором щодо кандидатур генеральних старшин або полковників,

яким передавалося право управління Гетьманщиною на час його відсутності. Крім того, Д. Апостола заборонялося вирішувати державні справи в маєтностях та брати з собою канцелярію.

1730 р. Під приводом того, що Київський митрополит В. Вонатович не відслужив молебень з нагоди вступу на престол цариці Анни Іоанівни*, його заслано до Кирило-Білозерського монастиря, де він пробув 10 років.

**Анна Іоанівна* – російська імператриця (1730 – 1740). Племянниця Петра І. Правління Анни Іоанівни, а фактично, її фаворита німця Е. Бірона було відзначено жорстокістю. Запровадження «Канцелярії таємних і розшукових справ», численні переслідування, арешти та колесування стали ще однією чорною сторінкою в історії Гетьманщини.

1731 – 1733 рр. Будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Зведення захисної лінії вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. При цьому, Україна-Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Кожного року на будівництві Української лінії працювали 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих.

Січень 1731 р. Колегія Закордонних справ запропонувала гетьману Д. Апостола, «порадившись з генеральною старшиною та полковниками», призначити утримання старшині.

Матеріальна допомога позбавляла старшину «проімперського імунітету», створювала сприятливі умови для обмеження політичної автономії України. Імперський тиск призвів до того, що українські старшини прагнули посісти високе місце у державній ієрархії, розраховуючи не тільки на участь у державно-політичній діяльності, а й на встановлення неформальних, дружніх стосунків з російськими адміністраторами і їхнє лояльне ставлення.

1732 р. На будівництво Української укріпленої лінії з українських міст мобілізували досвідчених ремісників (токарів, ковалів, теслярів і ін.).

1732 р. До Польщі відправлено український корпус з 11 тис. козаків, під проводом генерального обозного Я. Лизогуба, на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол.

1732 р. Утворено полкові лічильні комісії для збирання й обліку грошей.

1732 р. Слобідська Україна. Створення «Комісії Установлення Слобідських полків», яку очолював О. Шаховський. Відтепер управління краєм перейшло до канцелярії «Комісії», що повинна була виконувати функції вищої судової інстанції й стати органом фінансового управління.

Січень 1733 р. В українських судових інстанціях повторно впроваджується дія царського указу «О суде по ново учиненной форме», відмінена в роки реставрації Гетьманату. Крім того, існувало спеціальне розпорядження Сенату – російським чином Генерального суду при розгляді справ більше зважати на «государевы законы», а не на місцеві правові норми.

Лютий 1733 р. Імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д. Апостола розглядати земельні спори не одноосібно, а разом з київським генерал-губернатором М. Шеретєвим.

Травень 1733 р. У наказі до князя О. Шаховського зазначалося: «... Її Імперська Величність за порадою до Вас звертається, яким чином після смерті теперішнього гетьмана Д. Апостола з Малою Росією діяти». Згідно наказу імператриці О. Шаховський повинен був дізнатися про плани української старшини, щоб їхні дії не загрожували політиці російського уряду стосовно України: «...вважаємо Вас знавцем українських справ. Тому просимо надати вашу думку щодо політичної ситуації, адже ця інформація надзвичайно необхідна в найближчий час».

Травень 1733 р. О. Шаховський зустрівся з гетьманом Д. Апостолом і звинуватив його у прагненні передати владу

генеральній старшині, не порадившись із ним. Важкохворий гетьман, заляканий погрозами, запевнив, що не давав розпоряджень щодо передачі влади в Гетьманщині генеральній старшині після своєї смерті. Однак О. Шаховський скептично оцінював слова гетьмана, адже генеральний писар М. Турківський повідомив його, що наказ про передачу управління генеральній старшині дав особисто гетьман Д. Апостол.

Червень 1733 р. Кабінет міністрів надіслав генералу С. Нарішкіну наказ у випадку смерті Д. Апостола, негайно взяти «...управління Генеральною канцелярією та всією Малою Росією... з невеликою кількістю великоросіян та малоросійських старшин та полковників».

Липень 1733 р. С. Нарішкіну було надіслано новий таємний наказ. Документ, зокрема, передбачав комплекс заходів: принцип чисельного паритету у колегіальному органі, який планувалося утворити після смерті гетьмана: «...коли гетьман Д. Апостол помре, управління Малоросією перебрати Вам з деякою кількістю великоросійських персон та з малоросіян, з генеральної старшини і полковників такому ж числу, скільки буде великоросіян, робити із загальної згоди, підписувати справи і указ всім і застерігати, щоб нічого осоружного інтересам нашим і народу малоруському тяжкості не було». Особливо наголошувалося на стягненні грошових і натуральних податків з населення та їх використання – за винятком частини, що мала йти вдові гетьмана, решта надходила під контроль імперського уряду: «...Генеральним військовим суддям і підскарб'ям працювати як за гетьмана. Доходи, які збиралися на булаву, на кухню та

інші, збирати як і раніше, але без указу нашого ні на які витрати не тримати».

Серпень 1733 р. Кабінет міністрів провів нараду з метою обговорення політичної ситуації в Гетьманщині та вироблення плану імперських заходів. Особливе значення на нараді мав виступ полковника П. Толстого, який довгий час служив в Україні й був добре обізнаний з політичною ситуацією в країні. П. Толстой виступив з різкою критикою проведення виборів гетьмана після смерті Д. Апостола та збереження автономного устрою Гетьманщини, зауваживши, «що Петро I скасував вибори гетьмана в Україні і обмежив повноваження старшин та полковників, щоб Малу Росію взяти під свій контроль й у такий спосіб налаштувати українське населення проти полковників і старшини».

Серпень 1733 р. Уряд Російської імперії наказав міністру-резиденту вирішувати кадрові питання в інтересах «добробуту малоросійського народу» за погодженням з князем О. Шаховським: «...Ви повинні завчасно донести, хто з великоросіян і малоросіян гідні разом з вами управляти Малою Росією, про що ви повинні порадитися з князем Олексієм Шаховським, і яким чином керувати для нашого інтересу, цілості і добробуту малоросійського народу. До смерті гетьмана наказуємо Вам все тримати в найвищому секреті».

1733 р. Слобідська Україна. Реформа управління. Полкові ратуші* перейменовувалися в канцелярії, які одержували

права і функції канцелярій провінцій російських губерній. Вони виконували переважно функції судів, але судили не за козацькими звичаями, а згідно з Уложенням та указами. Також виборні** козаки всіх 5 полків склали драгунський полк під командуванням російських офіцерів. Інші козаки і підпомічники*** обкладалися грошовим податком; їх також роздавали замість платні російським офіцерам і старшині в «підданство» й зобов'язували «всякі роботи за прикладом селян виконувати».

* *Ратуша* – будівля, у якій відбувалося засідання місцевого (полкового) козацького самоврядування.

** *Виборні козаки* – заможний прошарок козацького стану, який ніс військову службу власним коштом. Виборні козаки Слобідської України були звільнені від сплати натуральних повинностей і грошових податків до 1765 року. А в Лівобережній Україні привілеї виборних козаків скасовано у 1783 році.

*** *Підпомічники* – незаможна частина козацтва, яка була неспроможна відбувати військову службу власним коштом. Вони були позбавлені козацьких привілеїв і змушені виконувати такі ж повинності, що й селяни, але вдвічі менше. На підпомічників покладалися обов'язки забезпечення виборних козаків усім необхідним для походів: зброєю, кіньми, провіантом тощо. Фактично вони перетворилися на слуг своїх заможних товаришів і старшин.

1733 р. У Петербурзі схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реалізації курсу Петра I в українських справах у повному обсязі. Нова імператриця була переконана, що «...перемена в правленні малоросійском (проведена Петром I) от народа с великою благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно».

1733 р. Переяславську резиденцію єпископа було перетворено на окрему єпархію, безпосередньо підпорядковану Священному Синодові.

1733 р. Колегія Іноземних справ наказала утримання гусарських офіцерів і рядових сербів, покласти на населення Гетьманщини. З метою укомплектування сербських полків* до 600 осіб, наказувалось недостатню кількість набирати з малоросійських молодих козаків. При чому, платню козакам надавати «половину проти сербів».

* *Сербські гусарські полки* – кавалерійські формування Російської імперської армії, у період 1723 – 1783 років.

1733 р. Українські козаки двічі: у серпні під керівництвом генерального обозного Я. Лизогуба (16 полків) та у грудні під керівництвом Прилуцького полковника І. Галагана брали участь у боротьбі прибічниками польського короля С. Лещинського.

1733 р. Російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р. Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням полковника П. Апостола.

1733 р. З метою недопущення повторення подій, які мали місце після смерті І. Скоропадського, О. Шаховський рекомендує не допускати генеральну стар-

шину до влади й після смерті Д. Апостола не обирати гетьмана. Натомість, він пропонує замість гетьмана призначити на чолі Генеральної Військової Канцелярії довірену особу – правителя-росіянина: «...Чи не накаже її величність після смерті нинішнього гетьмана призначити одну персону, як тепер генерал С. Нарішкін, якого назвати намісником гетьманства. Зазначена особа повинна вирішувати військові й державні справи згідно з малоросійськими правами і звичаями, прагнучи, щоб малоросійський народ був задоволений...».

Січень 1734 р. Реакцією на смерть гетьмана Д. Апостола став наказ князеві О. Шаховському, який в цей час знаходився на чолі корпусу військ на Правобережній Україні, найшвидше прибути до м. Глухова: «...наказуємо Вам вжити всіх необхідних заходів, визначених в Наших наказах та інструкціях. Щодо дій генеральної старшини та загальнополітичної ситуації в Малоросії неодмінно рапортувати в Сенат». Крім того, Кабінет міністрів надіслав йому ще один наказ, який вимагав: «...до подальшого наказу, згідно відомого Вам наміру і попередніх наказів, необхідно контролювати дії малоросійського народу, а особливо генеральної старшини».

Кінець січня 1734 р. Ліквідація гетьманства після смерті гетьмана Д. Апостола. Утворення царським урядом нової Малоросійської колегії – Правління гетьманського уряду*. Фактично, правителем України став князь О. Шаховський, який в усьому керувався «Решительними пунктами». Шаховський отримав від цариці Анни таємну інструкцію до-

биватися зближення української старшини з росіянами, сприяти змішаним шлюбом, а з другого боку – не допускати зближення і шлюбів українців з білоруською, а також з польською та українською – правобережною – шляхтою. Також, О. Шаховському було доручено поширювати серед населення чутки, що всі неполадки, утиски, податкові тягарі, кривди походять від гетьмана, і що без гетьмана буде краще. О. Шаховському таємно доручалося наглядати за українськими членами правління, і якщо за ними виявиться щось підозріле, то заарештувати їх і на їх місце призначити людей прихильних російському урядові.

** Правління гетьманського уряду (1734 – 1750) – російський уряд, якому після смерті гетьмана Д. Апостола імператриця Анна Іоанівна доручила правління Гетьманщиною. Фактично це була видозмінена Малоросійська колегія.*

Січень 1734 р. Кабінет міністрів, обговоривши ситуацію в Україні-Гетьманщині, виробив «всеподданическое мнение», адресоване цариці. У ньому, насамперед, наголошувалося на необхідності скасування гетьманства. Лівобережну Україну пропонувалося знову передати з відання Іноземної колегії до Сенату як звичайну провінцію: «И сие содержать секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать...».

Січень 1734 р. У таємному наказі князеві О. Шаховському зазначалося: «...Після отримання відомостей про смерть гетьмана Данила Апостола, ми провели нараду щодо відомого Вам наміру ліквідувати гетьманство. Результатом стало рішення сформувати Правління гетьмансь-

кого уряду у складі шести осіб: з великоросіян та малоросійської старшини під керівництвом генерального обозного Я. Лизогуба. Тому Вам необхідно підібрати двох українських старшин, і надіслати нам свою думку кого з великоросіян Ви вважаєте гідними для призначення до Правління гетьманського уряду. З малоросійської старшини, крім генерального обозного Якова Лизогуба, Ми вважаємо достойними Андрія Марковича та Іван Мануйловича. Якщо Ви про них нічого підозрілого та ворожого до Російської імперії не знаєте та вважаєте достойними, то призначте їх в уряд до нашого наказу». Окремо в наказі зазначається: «...в Нашій грамоті та інструкції зазначено, що Правління гетьманського уряду створено до обрання гетьмана. Це здійснено для того, щоб малоросійський народ не мав ніякого сумніву і не протидівав Нам...». Окрім того, російська імператриця надала О. Шаховському право замінити росіян-генеральних суддів: «...потрібно, щоб судді були правдиві та чесні, щоб малоросійський народ був задоволений їх правосуддям та звивав до великоросійського правління».

Лютий 1734 р. Видано царський указ про підпорядкування Правління гетьманського уряду Сенату та про створення там особливої Канцелярії малоросійських справ.

Березень 1734 р. Князь О. Шаховський отримав повну інструкцію, яка визначала особливості функціонування Правління гетьманського уряду. У першому пункті імператриця наказує: «до майбутнього обрання гетьмана бути Правлінню в Малоросії у складі 6 осіб, серед яких першим бути генерал-лейтенанту Олексію Шаховському та ще двом

великоросіянам, та з малоросійської генеральної старшини генеральному обозному Якову Лизогубу та ще двом, які за вибором будуть призначені. На засіданнях їм належить бути рівноправними: сидіти з правого боку великоросіянам, з лівого – малоросіянам та вирішувати всі малоросійські справи згідно з її Імператорської Величності наказами та за Малоросійськими правами, за попередніми інструкціями та згідно з «Рішучими статтями». Працювати їм за загальною згодою та підписувати справи й накази всім персонам, які перебувають у Правлінні». Інший пункт вимагає: «доходи до Військового скарбу, визначені пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, які збиралися за гетьманування його наступників, збирати двом новопризначеним підскарб'ям, одному великоросіянину, а іншому – малоросіянину, та зборщикам ними призначених у полки, згідно з 7 пунктом «Рішучих статей», інструкцією підскарб'ям та згідно з наказом імператриці. Податки, які збираються з прибутків, використовувати на військові потреби, записуючи до книги прибутків та витрат, які після резолюції у Правлінні гетьманського уряду відправляти до Сенату».

Особливе місце в інструкції посідає питання виборів на посади генеральної, полкової та сотенної старшини. Так, вона вимагає проводити вибори на посади генеральної, полкової та сотенної старшини згідно з 3 пунктом «Рішучих статей»: «...обирати генеральну старшину, полковників, полкову старшину та сотників вільними голосами за давнім звичаєм серед знатних та вірних імператриці осіб, від яких козакам і посполитим образ та розорення не було. На посади генеральної старшини і полковників обирати двох-трьох кандидатів і надсилати прохання про призначення до її Імператорської Величності».

Крім інструкції, голові Правління гетьманського уряду була надіслана імператорська грамота для розсіпки в полкові канцелярії та оголошення українському народу. У грамоті

імператриця обіцяла обрання нового гетьмана, зазначаючи, що ця особа повинна бути вірною «...Нам і Нашим підданим, щоб як за зради попередніх гетьманів та останнього проклятого зрадника І. Мазепи, не могло виникнути ніяких розорень». Тому з метою недопущення розладу в управлінні Гетьманщиною, Анна Іоанівна наказувала «...до обрання гетьмана, створити в Малій Росії Правління у складі 6 осіб...». У своїй роботі зазначений колегіальний орган повинен був керуватися наказами імператриці та «Рішучими статтями» Д. Алостола. Завершувалася зазначена грамота запевненнями імператриці Анни Іоанівни у «материнському піклуванні» та непорушності споконвічних прав українського народу.

Серпень 1734 р. За царським указом кількість значкових товаришів* у 10 полках мала не перевищувати 420 чол., а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 чол., а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому – по 30. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, які не ввійшли до цієї кількості, слід записати рядовими козаками.

* *Значне військове товариство* – почесне звання привілейованого козацького стану в Гетьманщині. Значне товариство у свою чергу поділялося на три щаблі: бунчукових, значкових та військових товаришів. Бунчукові товариші підпорядковувалися гетьманові, значкові товариші – полковникові. Військові товариші – особи, котрі не мали підпорядкування, але володіли значними статками та впливом, і також мали можливість отримати посаду чи місце в уряді.

1734 р. Цариця Анна наказала перекласти «Права, за якими судиться малоросійський народ»* на російську мову. Комісії, яка цим займалася, були надані законодавчі повноваження: вона повинна була зробити поправки та скоротити діючі закони, мала скласти проєкт Зводу нових законів для України.

* *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* – проєкт зводу законів Гетьманщини, що не отримав офіційного схвалення від російських монархів, але фактично застосовувався на Лівобережжі. Збірку складено з метою кодифікації** правових норм різного походження, що діяли в Лівобережній Україні після її приєднання до Росії.

** *Кодифікація* – упорядкування законодавства, забезпечення його системності та узгодженості.

1734 р. Слобідська Україна. Скасовується право козаків і селян на «займанщину»*. Виходить перший указ про заборону мешканцям Слобідської України виходити за межі Слобожанщини.

* *Займанщина* – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і селян у малозаселених місцевостях Слобожанщини, Лівобережжя і Запорозької Січі.

1734 р. Царський уряд не затвердив вибори київського вйта К. Кричевця.

1734 р. Цариця Анна наказувала князю О. Шаховському вживати всі способи, щоб одружувати росіян в Україні з українками. А в Росії, уряд одружував з росіянками тих українців, які там служили: «Як наміром нашого блаженної пам'яті дяді імператора Петра було, щоб малоросійський нарід охоту мав споріднюватись з нашим московським народом. Також малоросіян відвертати від споріднення зі смолянами та поляками, а натомість уміло спонукати малоросіян своїх синів та дочок з москвинами женити та споріднюватись. А цей наш наказ в таємниці тримати».

1734 р. Із чергового наказу О. Шаховському: «...наказуємо Вам слідкувати за поведінкою і визначати, хто із старшин до Нас і до сторони Нашої доброзичливі, і якого чину вони гідні. У випадку звільнення полковника чи старшини, Вам необхідно слідкувати, щоб обрані для призначення особи були вірні і доброзичливі нам. Крім того, Ви повинні таємно доносити до Сенату, в Кабінет Наш, хто з тих кандидатів достойніший».

Квітень 1735 р. Царський указ про поділ реєстрових козаків Гетьманщини на бойовий склад (виборних козаків) та допоміжний (підпомічники). Виборні козаки відбували військову службу, тоді як бідніші підпомічники виконували допоміжні обов'язки: збирали і постачали провіант, коней, худобу; займались доставкою пошти тощо. Реєстром (компютом) був встановлений 20-ти тисячний склад виборних козаків.

1735 – 1739 рр. Російсько-турецька війна. З України було мобілізовано близько ста тисяч українських козаків і селян. Крім участі козаків у воєнних діях, Україна утримувала майже 70 московських полків, постачала продовольство, вози, коней, волів для обозу, погоничів. У невдалому поході на Крим загинуло з голоду 12 тис. козацьких коней. За неповними підрахунками, економіка України зазнала збитків на суму 1,5 млн. руб., у боях загинуло 35 тис. українців.

1735 р. Головнокомандуючий російськими військами фельдмаршал Б. Мініх писав цариці Анні, що російські генерали, які командували військом в Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Б. Мініх скаржився, що козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. У давні часи, писав Б. Мініх, гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч людей, а в 1735 р. їх ледве можна зібрати й двадцять тисяч. Фельдмаршал нарікав, що в війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, і він порівнював їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять під час походу.

1735 р. Будівництво поблизу Нової Січі бастиону з російською залогою. Начальник бастиону повинен був стежити за життям Січі і доносити про все Київському генерал-губернаторові.

1735 р. Початок будівництва на запорозьких землях цілої системи російських укріплень – Новосіченський і Самарський ретраншементи*, Кирилівський шанець**, Орловський шанець, шанець на р. Синюха, Андріївський редут*** та ін.

* **Ретраншемент** – військове укріплення, яке розміщене за головною позицією. Призначене для підсилення внутрішньої оборони. Новосіченський ретраншемент зведений у Січі царським урядом Росії з показною метою допомогти запорожцям у їхній війні з турками, але в дійсності з прихованою метою – тримати українських козаків у своїх руках.

** **Шанець** – земляна польова фортифікаційна споруда, яка слугує захистом від обстрілу артилерії, або уражень зі стрілецької зброї супротивника.

*** **Редут** – фортифікаційне укріплення замкненого виду, як правило земляне, з валом та ровом, призначене для кругової оборони. Будувалися частіше всього в формі чотирикутника.

1735 р. Імператорським указом Київському митрополиту «доручено» вилучити стародавні книги і пильнувати, щоб церковні служби велися тільки за виправленими текстами.

1736 р. Князь І. Барятинський, який замінив О. Шаховського на посаді голови Правління гетьманського уряду, наказав заарештувати старого архієпископа Чернігівського за те, що він не допустив до хреста російського капітана.

1735 р. Придушення російськими військами антипольського повстання Верлана* на окупованій Польщею Правобережній Україні.

* *Верлан* – один з керівників українського визвольного і соціального руху проти польської шляхти на Правобережжі. Був сотником надвірних козаків князів Любомирських у Шаргороді. Своє військо організував за козацьким взірцем.

Січень 1737 р. Таємний указ імператриці Анни, виданий із метою «відрадити малоросіян від укладання родинних зв'язків із мешканцями Смоленська».

1737 р. Наступ російських військ на Очаків та Азов, в якому брали участь 50 тис. українських козаків. Під час походу загинуло близько 10 тис. українців. Козаки втратили 40 тис. коней.

1737 р. Князь І. Барятинський наказав заарештувати весь київський магістрат і перевести до Петербургу його архів, мотивуючи це тим, що міщани забудуть зміст своїх привілеїв: «ссылаются им будет в вольностях не на что...».

1737 – 1793 рр. Діяльність російсько-польської прикордонної комісії, яка розглядала справи про втечі селян з Лівобережної і Правобережної України, розмежування прикордонних земель.

1738 р. Російський уряд реквізував в Україні 46 тис. волів, мобілізував 15 тис. козаків та 50 тис. селян для обозів. Російський міністр А. Волинський, переїжджаючи через Україну, писав цариці Анні: «Аж до самого в'їзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогородувати самий край... Багато ланів не засіяно, – нема кому і нема чим працювати, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено під час походу, а що залишилося, то тепер забирають. У самому Ніжинському полку взято 14 тис. волів, а що з інших полків забрано, про те ще не маю докладних відомостей. А треба ще стягнути з тих людей 30 тис. мір борошна та сіна».

1738 р. Царський указ про заборону козакам і посполитим Слобідської України переходити в «Великороссию и в другие к тамошним краям лежащие места».

1738 р. Заборона на продаж до Західної Європи українських коней, тільки до Росії.

Травень 1739 р. Новий царський указ про заборону козакам і селянам Слобідської України переходити в Гетьманщину та на територію Росії.

Вересень 1739 р. Белградський мирний договір між Росією й Туреччиною. Росія одержала Азов і Очаків, а також запорозькі землі та частину Південної України. За час війни до війська було притягнуто 157 тис. 300 козаків та 205 тис. селян. Україна зазнала втрат на 1,5 млн. руб. Волів та коней російський уряд забрав на 146 тис. 355 руб., продовольства і фуражу на 140 тис. 138 руб., обіцяючи повернути цю суму – і не повернув.

1739 р. Заборона гнати в Україні горілку.

1739 р. Під приводом запобігання втечі за кордон царський уряд заборонив українським селянам переселятися за межі Гетьманщини.

1740 р. Заборона на вивіз з України до Західної Європи хутра, лише до Росії.

1742 р. Митрополит Р. Зборовський звернувся до Синоду з клопотанням про призначення постійного жалування викладачам Київської академії: «...Прошу учителям Києво-Братського училищного монастиря відповідно до вчителів Московської академії вчинити у жалуванні милостиве оприділення, зважаючи на те, що численними її імператорської

величності указами для посилення в різні місця завжди потребуються наші учительні люди». Проте Синод відмовився позитивно вирішити це питання.

1743 р. Підпорядкування Слобідської України Військовій колегії і білгородському губернатору.

1743 р. Ченці Києво-Межигірського монастиря скаржились до Синоду, що їм тепер призначають ігуменів із Росії, тоді як раніше у них було не так: «Когда умрет игумен или архимандрит, то змежду братии того же монастыря оберет братия к такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменом... А ныне присылаются архимандритами; но оные архимандриты, который приедет в наш убогий монастырь, то по своей похоти поступает, как хочет, и чина церковного и нашего устава монастырского не смотрит, и соборной братии никогда в совет не призывает, но сам собою всякое дело затевает и делает по прихотях своих».

1743 р. За наказом царського уряду з українських храмів були забрані і спалені старі українські церковні книжки. Серед них були унікальні видання XI – XIV ст.

Січень 1744 р. Царський указ про повернення селян-втікачів до своїх володільців.

1744 р. Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ», що являв собою 460 аркушів, був надісланий на затвердження до Сенату, де він пролежав без уваги 12 років. Кодекс був уперше видрукуваний професором Київського університету О. Кистяківським у 1879 р.

1746 р. При розмежуванні російсько-турецьких кордонів, від запорозьких володінь було відрізано понад 300 верст степу і Приазовського узбережжя. Тоді ж частина запорозьких земель віддали Донському війську.

1748 р. Царський наказ про заборону слобідським козакам переходити не тільки до Гетьманщини, а й переселятися з полку в полк.

1748 р. Наказ Синоду Київському митрополитові С. Миславському, щоб у Києво-Могилянській академії та в усіх школах України викладання вести російською мовою. Унаслідок цього на Лівобережжі зникло 866 українських шкіл.

1749 р. Заборона на вивіз з України до Західної Європи кожухів, вовни, овець. Тільки до Росії.

ПІД ЦАРСЬКИМ СКІПЕТРОМ: УКРАЇНА-ГЕТЬМАНЩИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

1750 р. Скасування в Україні сільських, сотенних, полкових судів, які керувалися Литовським Статутом*, видання 1588 р. «руською мовою» (українською). Ліквідація міських судів, що судилися за Магдебурзьким правом**.

* *Статут Великого князівства Литовського* – основний кодекс права Великого князівства литовського. Видавався в трьох основних редакціях 1529, 1566, 1588 рр., які відомі як Литовські статuti. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право.

** *Магдебурзьке право* – право міста на самоврядування. За ним міста частково звільнялися від підпорядкування центральній адміністрації.

1750 р. Придушення царськими військами антипольського повстання гайдамаків* на окупованій Польщею Правобережній Україні.

* *Гайдамаки* – самоназва народних повстанців на Правобережній Україні у ХVІІІ ст. Уперше слово «гайдамаки» згадується у писемних джерелах від 1715 року.

Березень 1751 р. Петербург. Урочиста присяга новообраного гетьмана К. Розумовського* імператриці Єлизаветі: «...вірним, добрим і слухняним рабом і підданим бути... чин гетьманства над Військом Запорозьким і над народом

малоросійським вірно та постійно тримати, і все те військо і народ малоросійський до вірності, служби та послуху приводити, і з жодним сторонніми государями без відома і без указу її і. в. ніякої переписки й пересилки собою не мати...».

* *Розумовський Кирило* – військовий, політичний та державний діяч, останній гетьман України (1750 – 1764).

1752 р. На території запорозьких земель утворено Нову Сербію* – воєнно-адміністративну одиницю на півдні Правобережної України, заселеної вихідцями з Балкан. За московським планом сербська колонія мала бути за взірць українського козацтва, серби могли обробляти землю, водночас охороняючи кордони від Туреччини. Царський уряд оплатив усі видатки на переселення і облаштування, видавши 50 тис. руб., а також назавжди звільнив сербів від податків, навіть від мита у торгівлі з закордоном.

Землю переселенці одержували задарма. Аби ще більше заохотити переселенців, царський уряд надав кожному, хто їх привів, військові звання з усіма правами, в тому числі і на кріпаків. Хто привів 100 людей, одержував звання капітана, за 75 – поручника, 50 – прапорщика і команду над своїми людьми. Крім подарованої української землі, грошової допомоги на облаштування московський уряд платив кожному сербському полкові 35 тис. руб. за мирного часу і 155 тис. руб. за воєнного щороку. Кожна піхотна сотня одержувала 175 км.² землі, кінна – 365 км.² Капітан одержував 100 десятин**, поручник – 80, прапорщик – 50, солдат – 25 десятин землі.

* *Нова Сербія* – історична територія України (територія запорозьких козаків) між річками Дніпром та Синюхою, де було за-

боронено селитися українцям. У 1760 році українцям було заборонено також селитися в прилеглих слободах поблизу Новосербії.

**** Десятина** – стародавня міра земельної площі в Україні, що становила 1, 0925 га.

1752 р. Після смерті єпископа Переяславського Й. Струкова (росіянина), митрополит Т. Щербацький, гетьман К. Розумовський і духовенство просили Синод затвердити на Переяславську кафедру одного з обраних ними кандидатів-українців. Синод висловив митрополитові догану і призначив свого кандидата.

1752 р. Зі 100 тисяч вільних військових козацьких господарств лишилося лише 2 959.

Липень 1753 р. Царський уряд спеціальним декретом обмежив довільне висування козаків на старшинські посади – кошового отамана, писаря й осавула.

Грудень 1753 р. Царський указ про поширення в Гетьманщині єдиного мита Російської держави.

1753 р. Царський уряд заборонив викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії.

1753 р. Із Росії прислано 40 тис. селян і роздано їм (задарма) землі над Дністром.

1753 р. Утворення Слов'яносербії – воєнно-адміністративної одиниці в Лівобережній Україні, яку зорганізовано на зразок Нової Сербії.

Січень 1754 р. Царський указ про скасування в Гетьманщині внутрішніх митних зборів, які поповнювали гетьманський скарб.

Березень 1754 р. Імператриця Єлизавета спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж було офіційно підтверджено становище, за яким українським гетьманам (починаючи від І. Скоропадського) було заборонено вести самостійну переписку з іноземними державами, а при них самих знаходилися російські радники – міністри.

1754 р. Царський уряд заборонив видавати запорожцям паспорти за кордон.

1754 р. Царський указ про те, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти про всі прибутки і видатки.

1754 р. Створення Єлавісетградської провінції, до складу якої відійшла частина запорозьких земель. На збудовану фортецю св. Єлизавети покладалося завдання перехоплювати на річках Смоктань та Верблюжій селян-втікачів і гайдамаків, які прямували до Запорожжя.

1754 – 1768 рр. Лише за ці роки Києво-Могилянська академія, за наказом Синоду, направила до Москви 300 кращих студентів, які так і не повернулися в Україну.

1755 р. Заборона Петербурзького Синоду друкувати українські книжки. Як наслідок, протягом другої половини XVIII ст. видавнича справа в Україні була паралізована.

1755 р. Російський Синод наказав Києво-Печерській лаврі переробити по-московськи «Четьї-Мінеї» св. Дмитра Ростовського (Туптала) та Києво-Печерський Патерик*.

* *Києво-Печерський Патерик* – збірка оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря, заснованого в середині XI ст. Антонієм та Феодосієм Печерськими. Патерик складено ще на початку XIII ст.

1756 – 1763 р. Участь українських козаків у Семилітній війні між Росією і Пруссією. У перший рік війни Україна вислала 8 тис. погоничів-селян, більша частина яких загинула в поході.

1756 р. Російському урядові вдалося провести реформу обрання старшини на Запорозжжі: старшину мала обирати не Військова Рада, а збори старшини, Рада ж тільки затверджувала рекомендовані царицею та її представниками кандидатури.

1757 р. Гетьманові наказано скласти звіти російському урядові про прибутки та видатки державного скарбу.

1757 р. Восначальники російських залог поблизу Запорозької Січі заарештували весь Кіш* : отамана, суддю, писаря, осавула і цілий рік протримали їх у в'язниці у Глухові.

* *Кіш* – друга назва Запорозької Січі. Кошем називали також центральний орган управління Січі, що видав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі Коша стояв кошовий отаман.

1759 р. Синод видав розпорядження про вилучення зі шкіл українських букварів.

1759 р. Вийшов царський указ про обмеження вільних переходів селян.

1760 р. Канцлер М. Воронцов заявив запорозьким депутатам у Петербурзі, що коли козаки будуть неслухняними, то їм знайдеться інше місце для поселення. Для переконливості вислову він порівняв Січ з нігтем, який у разі потреби можна легко зрізати. Тоді при дворі подейкували, що запорожців чекає виселення на Волгу, а найзухваліших із них – ще далі.

1760 р. Гетьман К. Розумовський отримав «высочайшее повеление» негайно «12 человек из малороссиян, а особливо из обретающихся в училище, четырех человек самых лучших певчих выбрать» і надіслати до Кенігсберга.

1761 р. Київ переходить під пряме імперське правління.

1762 – 1763 р. Катерина II* видала два маніфести про іноземну колонізацію Південної України: вербувалися серби, болгари, молдовани, німці та ін. Іноземцям надавали по 65 десятин землі на душу, звільняли від податків. Українці зобов'язані були безкоштовно виділяти підводи для перевезення своїх майбутніх поміщиків.

** Катерина II (німецьке ім'я – Софія Ангальт-Цербтська)*
– російська імператриця (1762 – 1796). В українській історіографії сприймається негативно, так само як Петро I: за висловом Т. Шевченка «це той Первий, що розпинав Нашу Україну, а Вторая доконала вдову сиротину».

Грудень 1763 р. Катерина II видала штатний розклад, що подвоював число чиновників в Україні, створював нові посади та систему оплати їхньої праці.

Кінець 1763 р. Представники української старшини склали царському урядові петицію, в якій просили затвердити гетьманство за родом Розумовського. Катерина II викликала К. Розумовського до Петербургу й поставила йому вимогу «добровільно» зректися гетьманства задля «блага» українського народу.

1763 р. Підтвердження Катериною II гетьманського універсалу про заборону переходу селянам з місця на місце. Селянин міг скористатися правом переходу лише з письмового дозволу поміщика, але в останнього залишалася нерухомість, що належала селянинові.

1763 р. У Гетьманщині перебувало 6 стрілецьких, 2 драгунських і 8 піхотних російських полків; разом – 19 981 чол., що потребували 902 офіцерських і 10 556 солдатських квартир.

1763 р. Указом російського Сенату створено «Комісією по слободским полкам», яка мала підготувати цілковиту ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині.

1763 р. Катерина II заборонила викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.

Початок 1764 р. Катерина II направила генерал-прокурору О. В'яземському таємну інструкцію, в якій твердила, що назріла необхідність приведення України-Гетьманщини до становища інших провінцій імперії та ліквідації посади гетьмана: «Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але неможна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі». Щоб надалі в Україні «сама назва гетьманів зникла, а не те, щоб якусь там особу обрали на цей уряд...».

Квітень 1764 р. Розісланий генерал-губернаторам царський указ, уточнював функції провінційної адміністрації і рекомендував запровадження різних «просвітницьких програм», які кожний генерал-губернатор як її особистий представник мав втілювати в життя у своїй провінції.

Листопад 1764 р. Царські укази про відставку гетьмана К. Розумовського, скасування гетьманського уряду і утворення Другої Малоросійської колегії – органу управління Лівобережною Україною та Запорожжям (діяла до 1786 р.) на чолі з її президентом П. Румянцевим. Щоб не викликати незадоволення серед української нової шляхти, Катерина надала членство в Малоросійській колегії чотирьом росіянам і чотирьом українцям. П. Румянцев отримав від цариці таємну інструкцію, в якій наказано обережно, але систематично нищити права та вольності і поступово готувати населення України до загальноросійського ладу, слідкувати, щоб усі податки поступали у російську казну. Президент Колегії мав привести українську церкву у відповідність із загальноімперською (ліквідувати виборність священиків, школи при церквах, провести секуляризацію монастирів тощо) та неухильно проводити «обрусение края».

1764 р. Утворення Новоросійської губернії, до складу якої ввійшли Нова Сербія, Новослобідський полк, Словяно-Сербія, частина земель Миргородського й Полтавського полків.

1764 р. Катерина II наказала стежити за Києво-Могилянською академією тому, що ті студенти, які навчалися богослужіння та планували бути духовними особами, «зражаються многими честолюбивими початами».

1765 – 1768 р. Малоросійська колегія цілковито поглинула Генеральну військову канцелярію і підпорядкувала собі як департаменти, так і центральні установи гетьманського уряду: Генеральний військовий суд, Канцелярію Малоросійського скарбу, Генеральну лічильну комісію й Канцелярію Генеральної артилерії. Водночас департаменти переходять до використання геральдики з двоголовим орлом.

Січень 1765 р. Урядовий указ, який дозволяв поміщикам відправляти селян на каторжні роботи.

Лютий 1765 р. Катерина II наказує: «Із малоросійських єпархій та з монастирів у Великоросію без указу Св. Синоду і без нагальної потреби не випускати і в великоросійські єпархії не приймати».

Липень 1765 р. Урядовий указ про ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині й утворення з козацьких 5 гусарських полків. Переходи й переселення селян від одного пана до іншого заборонялися. Створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові. За наказом Катерини II більшість заможних козаків наказним порядком перевела в гусари, а частину – у селянський стан. Старшина згодом отримала офіцерські звання і статус дворянства.

1765 р. Скасування полкового козацького устрою Слобідської України викликало велике невдоволення козацької старшини. Полковник Ізюмського полку Ф. Краснокутський і деякі старшини Харківського полку виступили явно проти реформи 1765 р. Російський уряд провів арешти, шукаючи широкої змови. Ф. Краснокутського позбавили чинів, маєтку й заслали до Казані, декого з рядових старшин вибито батогами.

Вересень 1765 р. Запровадження царським урядом нового податку – «рубльового окладу» із кожної хати. Відбулася заміна натуральних повинностей на утримання російських військових частин, розміщених у Гетьманщині (6 карабінерних полків і 2 піхотні полки у Глухові) грошовим податком по 1 руб. 2 коп. від кожної хати. Цей податок давав 250 тис. руб. щорічно.

1765 р. Запорожці вдруге обрали кошовим отаманом П. Калнишевського*, небажаного царизму. Таке нехтування волею Катерини II розцінили в Петербурзі як «зухвалу непоко-ру і свавілля».

* *Петро Калнишевський (1690 – 1803)* – останній Кошовий Отаман Війська Запорозького Низового. Політичний в'язень Російської імперії. Після знищення Запорозької Січі 1775 року російськими військами, був заарештований та довічно засланий до Соловецького монастиря. Монастирському керівництву було наказано утримувати П. Калнишевського «без відпусток із монастиря, заборонити не лише лис-

тування, але ще й спілкування з іншими персонами і тримати під вартою солдат монастиря».

1765 – 1769 рр. Проведення на Лівобережній Україні генерального опису («Румянцевська ревізія»). Реєструвалися вік, соціальне становище, професія, сімейний стан, стан здоров'я, прибутки і рівень податків кожного жителя Гетьманщини.

Листопад 1766 р. Києво-Печерській Лаврі «обстоятельно предписано»: «Чтобы впредь в типографии тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни те книги, которыя в московской типографии с апробации св. Синода печатаются».

1766 р. Генерал-губернатор Києва І. Глебов звернувся до Катерини II з листом, у якому просив «на утримання вчителів і бідних учнів визначити щорічну грошову суму, хоча б за прикладом Харківського колегіуму, який кількістю учнів у порівнянні з Київською академією набагато менший».

1766 р. Президент Малоросійської колегії П. Румянцев запровадив нову урядову посаду наглядача над вільними і ранговими маєтками, а провідним канцеляристам Малоросійської колегії та інших вищих установ Лівобережжя призначив річну платню. П. Румянцев уважав своїм службовим обо-

в'язком справедливо задовольняти українських старшин, канцелярських службовців у їх домаганнях винагород за віддану та ретельну службу, щоб у такий спосіб «прив'язати їх до Росії і викликати патріотизм до спільної вітчизни».

Серпень 1767 р. Царський указ про заборону володільцям приймати селян-втікачів.

1767 р. Арешт П. Румянцевим учасників зборів ніжинського та батуринського шляхетства, які постановили просити про дозвіл обирати гетьмана: одинадцять чоловік засуджено до смертної кари, решту – на довічне ув'язнення. Щоправда, Катерина II усіх помилувала.

1767 р. У с. Межиріч (Слобідська Україна) у наказ депутатів було включено побажання про повернення козаччини. Російська адміністрація розцінила це як бунт. Козака Грінченка й ще 15 чоловік було заарештовано, закуто в кайдани і відправлено до Сум, де суд присудив їх вибити нагаями.

1767 р. Українська старшина отримала право обирати предводителів, депутатів у комісію для складання нового Уложення, брати участь в її роботі на тих же підставах, що і російські дворяни. З цього року українські старшини мог-

ли посилати своїх дітей до кадетського корпусу і товариства шляхетних дівчат.

1767 р. Румянцев скасував давнє в Україні право – практику обрання сотників. Цього року звільнилася посада сотника Корибутівської сотні Прилуцького полку і козаки, за традицією, обрали нового. Але П. Румянцеву стало відомо, що переможець перед виборами споював козаків. Розгніваний генерал-губернатор анулював результати виборів і наказав, щоб від цього часу всіх сотенних чинів призначав полковник або його канцелярія. Цей наказ, на глибокій невірі П. Румянцева у здатність козаків приймати будь-яке відповідальне рішення, поставив їх у повну залежність від вищої адміністрації.

1767 р. Повстання в с. Кліщинці козаків, яких подали до перепису як селян. Імперські війська придушили повстання силою, вбивши 7 і захопивши в полон 53 повстанців. Пізніше 176 бунтівників були притягнені до суду, внаслідок чого керівників повстання заслали до Сибіру, а виборних козаків позбавили стану та закріпачили.

1767 р. В Україні запроваджено новий грошовий податок, який охопив половину козацького населення (198 295 чол.). До цього козацькі підпомічники платили тільки половину податку, яким обкладалися селяни й міщани, тепер же мали платити повністю.

1767 р. Загальна сума витрат Малоросійської колегії становила 186 778 крб. Якщо на утримання Київської академії було виділено, як завжди, 200 руб., то на штат канцелярії Малоросійської колегії – 25 083 руб., на поштову службу Київського тракту – 3949 руб., «на стіл його величності» (графа П. Румянцева) – 4000 руб., вдові полковника, графині Дебельменовій – 300 руб., полковниці Лановій – 1000 руб. і т. д.

Січень 1768 р. Відбувся суд над митрополитом Ростовським – А. Мацієвичем, українцем за походженням, який відкрито виступив проти спроб царизму захопити церковне майно в Україні. За наказом Катерини II його, як «політичного злочинця», було посаджено в Ревельський каземат, де він помер 26 лютого 1772 р.

Грудень 1768 р. За наказом Катерини II були розпущені Загальні збори Комісії по укладанню нового «Уложенія», де українські депутати поставили питання про автономію Гетьманщини.

Грудень 1768 р. Указом імператриці лівобережне козацтво переводилося на російські воєнні статuti. Це фактично розв'язало П. Румянцеву руки в питаннях військової дисципліни і позбавило козаків ще одного стародавнього

права, коли козака міг судити тільки суд рівних (тобто козаків) за своїми власними законами.

Липень – серпень 1768 р. Правобережна Україна. Розгром царськими військами на чолі із генералом М. Кречетніковим гайдамацьких загонів. Майже 900 гайдамаків із І. Гонтою росіяни передали для суду полякам, а 250 гайдамаків із М. Залізняка*, після тяжких катувань, заслано до Сибіру.

* *Максим Залізник та Іван Гонта* – керівники українського гайдамацького руху, очільники Коліївщини – повстання проти релігійного, національного та соціального гніту, що вибухнуло 1768 року на землях Правобережної України, яка входила в ті часи до складу Речі Посполитої.

1768 р. Узявши за зразок царську армію, генерал-губернатор П. Румянцев сформував спеціальний загін із козаків для охорони архіву Малоросійської колегії, генерального суду і скарбниці. Коли хто з козаків відмовлявся виконувати таку регулярну службу, П. Румянцев наказував їх бити «без пощади». Багатьох козаків сікли різками, а впертіших – позбавляли козацького стану та реєстрували як селян.

1768 р. Синод наказує Київському митрополиту С. Миславському, щоб в книжках, що їх друкує Києво-Печерська Лавра, у порівнянні з московськими «ніякої різниці і прибавок.... не було».

1768 – 1774 рр. Російсько-турецька війна за вихід до Чорного моря. Участь у ній лівобережних і запорозьких козаків.

1769 р. Києво-Печерська Лавра домагалась, щоб їй дозволили надрукувати українські букварі. Проте, Синод не тільки не дозволив, але й наказав відібрати назад букварі, що були вже на руках.

1769 р. У недавно створеній Новоросійській губернії повстало кілька загонів уланів. Їх набирали з козаків Гетьманщини й простого люду, і вони не хотіли підкорятися військовій дисциплін. Лише через рік царській армії разом із донськими козаками вдалося втихомирити повстанців.

1770 р. Заборона титулувати Київського митрополита «Митрополитом Київським, Галицьким і Малої Росії», а тільки – «Митрополитом Київським і Галицьким». Таким титул митрополита залишався до 1917 р.

1770 р. Початок будівництва Нової Дніпровської укріпленої лінії (від Дніпра до Азовського моря). Один із паланкових старшин повідомляв кошового отамана: «За степами вам об'являю: дійствительно началась линия новая де-

латись по Самарии, 3000 человек Воронежской губернии пригнаны и уже редуты и землянки... делают... и нашим степам, как видно, вечная память. Проспали...».

1770 – 1783 рр. За правління митрополита Київського Г. Кременецького Російський Синод став сам призначати архімандритів та ігуменів до українських монастирів.

Травень 1771 р. Указ про дозвіл тисячі українських козаків оселитися поблизу Азова.

1771 р. Імперський генеральний прокурор дав розпорядження Малоросійській колегії провести точні обрахунки всіх прибутків і видатків. Пізніше вони проводилися вже кожного року. Українська скарбниця все ще була окремою, але тепер її розглядали як провінційну філію імперської.

Весна 1775 р. У запорозькі степи були таємно розіслані військові російські загони – відбирати зброю у запорожців, які були на промислах.

Травень 1775 р. Синод наказує Київському митрополитові Г. Кременецькому: «Чтобы несходственных с вы-

ходящими из Московской типографии книгами в народ выпускаемо не было... и ни в чем ни малейшей разницы не было... Что же касается до издаваемых вновь книг, то оные исправя, не печатая, прежде присылатъ к рассмотрению и апробации в св. Синод непременно».

Червень 1775 р. Зруйнування Запорозької Січі царським військом. Кошового П. Калнишевського відправлено на Соловки, інших старшин – заслано до Сибіру. Із Січі росіяни вивезли скарб, архів, регалії, коштовні ікони та інші коштовності, загальною вагою – 115 пудів.

Серпень 1775 р. Царський маніфест про знищення Запорозької Січі: «Ми захотіли об'явити по всій нашій імперії... що Січ Запорозька нарешті вже зруйнована зі знищенням на майбутнє самої назви Запорозький козак». Уся територія Війська Запорозького була поділена між двома губерніями: Новоросійською – на правому березі Дніпра, та Азовською – на лівому. Царський уряд почав роздавати запорозькі землі російським дворянам. Так, генерал-прокурор сенату князь В'яземський отримав 200 тис. десятин землі, Потьомкін – 150 тис. дес., графиня Браніцька – 21 тис. дес., граф Каменський – 20 тис. дес., колишній гетьман Розумовський – 35 тис. дес., генерал Чертков – 16 тис. і т.д. Загалом кожен дворянин міг отримати 1,5 тис. десятин землі з умовою, що він за кілька років оселить на ній не менше 13 селянських дворів. Усім тим, кому даровано землі, звільнялися від усіх податків терміном на десять років.

Серпень 1775 р. Указ Катерини II про закриття українських шкіл при полкових канцеляріях.

Листопад 1775 р. Урядовий указ про чинність на Лівобережній Україні «Учреждения о губерніях», згідно з яким територія Російської держави поділялася на 41 губернію. «Учреждения» скасовували міську автономію по Магдебурзькому праву та Литовському Статуту. Указ збільшив кількість чиновників місцевого уряду, розширив їхні функції і водночас примусив виборних представників від основних прошарків суспільства взяти на себе частину державних функцій. Ці заходи супроводжувалися поліцейськими постановами, що регулювали усі аспекти міського життя.

1775 р. Заборона на вивіз із України до Західної Європи солі та інших товарів. Москва знищила ще одну знамениту – порцелянову – індустрію, яка мала вікову історію на землях України. Росія дозволила до себе вивозити без мита лише порцелянову глину.

1775 р. Якщо у 1768 р. одна школа в Україні припадала на 746 осіб, то в цьому – на 6 750 осіб.

1775 р. Синод розпорядився вилучити з усіх шкіл українські букварі.

1776 р. Уведення подушного податку на Слобожанщині.

1777 р. Після смерті від переслідувань та злиднів геніального українського композитора, академіка Болонської музичної академії М. Березовського московська влада заборонила виконувати його музичні твори.

Жовтень 1778 р. Генеральний суд було позбавлено військової судової влади, яку перебрала на себе новостворена Військова судова комісія.

1778 р. Царський указ, який визначив кількість землі, пасовиськ, садів та інших джерел прибутку для кожного священника. Інший указ визначав кількість священників, дияконів, титарів та інших церковних служителів у кожній парафії і вимагав, щоб призначення на всі церковні посади затверджував місцевий єпископ. Отже, контроль громади над справами парафії був дуже обмежений.

1779 р. Катерина II призначила серба А. Милорадовича Малоросійським губернатором.

Квітень 1780 р. Царський указ про утворення на місці Слобідсько-Української губернії Харківського намісництва, що складалося з 15 повітів.

1780 р. Переведення Кислово-Могилянської академії на російську мову викладання.

1780 р. Царський указ про запровадження на Лівобережній Україні, колишній Гетьманщині, загальноросійського державного устрою.

Вересень 1781 р. Ліквідація полкового територіально-адміністративного устрою. Гетьманщина офіційно поділялася на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Скасовано Генеральний Суд, Генеральну Управу та Полкові Управи, замість них створено установи російського типу: на місце військового суду – кримінальні та «гражданські» палати; замість судів гродських та земських – повітові суди; на місце військового скарбу – казенні палати; для міських справ – магістрати.

Листопад 1781 р. Запорозьких козаків було переведено в розряд селян-одnodвірців* з обкладанням подушним

податком, їм також заборонялося вільно переходити на інше місце проживання.

* *Одновірці* – суспільна верства державних селян у Російській імперії.

1781 р. У відповідь на автономіські погляди Г. Полетики новопризначений губернатор А. Милорадович у таємному напівофіційному листі порадив йому зважити, що «фамилия ваша, имение, немолодые лета да будут смягчением патриотической горячности, иногда не в попад. Оставим дела, судьбою своею влекомые».

1781 р. В Україну з Росії переселили 50 тис. селян.

Вересень 1782 р. За царським наказом організувалася «Комиссия для заведения в России народных училищ». Навчальна програма, вироблена для шкіл Росії, стала обов'язковою і для шкіл в Україні.

1782 р. Із 1483 купців, зареєстрованих у Чернігівській губернії (за винятком інших іноземців), було 896 росіян і 587 українців.

Березень 1783 р. Царський указ про утворення Катеринославського намісництва.

Травень 1783 р. Царський указ про юридичне закріплення селян на Лівобережній і Слобідській Україні й запровадження подушного податку (1 руб. 20 коп. на душу з вільних селян і по 70 коп. із поміщицьких).

Липень 1783 р. Військова колегія видає указ про ліквідацію національних збройних сил – козацького війська. Із 10 гетьманських і 3 компанійських утворено 10 регулярних карабінерних полків з 6-річним терміном служби. На козаків поширюється наймення «солдати». У цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам Румянцев наказував бити їх «нещадно плетьми і киями» за найменшу провину.

1783 р. На українських купців накладено новий податок у розмірі 10 % від їх капіталу.

1783 р. Указ про включення українського шляхетства та козацької старшини до складу дворянства Росії.

Грудень 1784 р. За царським указом припинялося надання українських козацьких чинів.

1783 р. Приєднання Криму до Російської імперії*.

**Анексія Кримського ханства* – насильницьке включення території Кримського ханства до складу Російської імперії в односторонньому порядку в ході воєнної кампанії Г. Потьомкіна, яке завершилося після зречення останнього кримського хана Шагін Герая під тиском Російської імперії. Після цього півострів було захоплено російською армією. На анексованій території було утворену Таврійську область (1784). Почалася русифікація Криму та витіснення корінного населення – кримських татар.

1784 р. В українських церквах запроваджений російський Місяцеслов.

1784 р. За царським указом Київська Академія та українські колегії переходять на навчання російською мовою, «с соблюдением выговора, который наблюдается в Велико-россии», а також дотримуватись «русского правописания» під страхом, «если кто из учителей в упущении сей сложности примечен будет, об отрешении такового от учительской должности немедленно доносит его Преосвященству».

Квітень 1785 р. Жалувана грамота Катерини II про дворянські вольності – юридичне визнання російським урядом за українським старшинством і чиновництвом усіх прав російського дворянства.

Квітень 1786 р. З указу Катерини II: «С устроением ныне трех Наместничеств Малороссийских Киевского, Черниговского и Новгород-Сиверского на равнее с прочими Губерниями Империи Нашей, приобретаем мы удобность ввести надлежащее единообразие, и относительно содержания Архиерейских домов и монастырей тамошних». За царським указом українські церкви та монастирі втрачали свої землі та мастки. Лише від київських монастирів було відібрано 50 тис. селян. Замість забраних земель встановлювався для Церкви «Милостивий штат». Цим «штатом» вільне українське духовенство (як і у Росії) перетворювалося в державних урядників. Крім цього, 42 монастирі припинили своє існування, а 466 монахів, 510 монахинь і 29 настоятелів залишилися без засобів існування. Розпочалася секуляризація* монастирських і церковних земель на Лівобережній Україні.

* *Секуляризація* – перетворення церковної і монастирської земельної власності на власність світську, державну.

1786 р. По всіх українських церквах було наказано, щоб дяки та священники молитви читали та правили службу Божу «голосом (вимовою), свойственным российскому наречию».

1786 р. Синод наказує митрополитові Київському С. Миславському, щоб у книжках, що їх друкує Лавра, у порівнянні з московськими «никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было – в том иметь наикрепчайшее смотрение».

1786 р. Створення на Лівобережні України полку драгунів. Цей військовий підрозділ, який складався з селян, що жили на недавно секуляризованих монастирських землях, включали у себе також 1 тис. козаків, переведених туди з карабінерських полків. Козаки й селяни тепер опинилися в одному полку, виконували один військовий розпорядок, і відтак чітка різниця між обома станами почала розмиватися.

1787 р. Напередодні війни з Туреччиною російський уряд розпочав широку кампанію по вербуванню колишніх запорожців у спеціальні військові підрозділи. Формується Катеринославський козачий корпус, з якого колишні запорожці залучаються до особистої охорони князя Г. Потьомкіна.

1787 р. Царський ставленик в Україні Г. Потьомкін доповідав Катерині II: «Наша армія забирає свавільно у тутешніх людей: зерно, худобу, харчі, одяг, взуття тощо. Хто протестує, того б'ють нещадно, часом смертельно. Навіть найприхильніші до нас тутешні люди починають ремствувати відкрито і загрожувати нам помстою».

1788 р. Створення «Війська вірних козаків». Це козацьке військо брало активну участь у бойових діях на узбережжі Чорного моря під командуванням О. Суворова. Перейменоване на «Чорноморське козацьке військо» воно проіснувало під

цією назвою до 1860 р., коли було реорганізоване в «Кубанське козаке військо».

1789 р. За сприяння царського уряду поблизу острова Хортиці оселилося 230 родин менонітів, німців за походженням. Вони на вічно були звільнені від військової служби, на тридцять років були звільнені від податків і отримали по 65 десятин чорноземів у самому серці запорозьких володінь.

1789 р. У Петербурзі, з ініціативи Катерини II, видано «Порівняльний словник усіх мов», у якому українська мова значиться як російська, спотворена польською.

1789 – 1793 рр. Повстання в с. Турбаї, яке раніше входило до складу Миргородського полку. Усіх селян зареєстрували як кріпаків місцевих землевласників – родини Базилевських. Селяни відмовилися виконувати панщину. Після придушення повстання російськими військами, 15 активних учасників повстання замучили до смерті у в'язниці; 13 фізично покалічили і засудили на довічну каторгу в Тобольськ; 155 засудили на тілесні покарання; 2300 селян виселили в Таврію й за Дністер. Турбаї перейменували в с. Скорботне.

Січень 1790 р. Катерина II оголосила П. Потьомкіна «Великим гетьманом Наших казацких Екатеринославских и Черноморских войск».

1790 р. Катерина II наказувала малоросійському генерал-губернаторові: «постепенно отучать малороссов от превратного их мнения от своей отменности от русских».

1792 р. Переселення Чорноморського козачого війська на Кубань.

1793 р. Унаслідок Другого поділу Речі Посполитої до складу Російської імперії відійшла Правобережна Україна та частина Волині.

Квітень 1794 р. Указ про встановлення утримання митрополитів та інших чинів українського духовенства нарівні з російськими ієрархами.

1794 р. Не погоджуючись із проектом про організацію козаків у Правобережній Україні князь О. Безбородько у листі графу О. Воронцову так підсумував імперську позицію: «Ежели в 1790 году употребить подобное крайнее средство (йдеться про відновлення козацького війська в Україні), то самая уже крайность нашего положения того требовала... Теперь мы не в таком крайнем положении. Украина, Подолия и Воынь наши. Следовательно было бы возмутить свой собственный народ, помнящий времена Хмельницкого и

склонный к казачеству. Тут сделалася бы военная нация и тем опаснее, что и Малороссия (Гетьманщина) заразилася бы тотчас тем же духом. От чего вышла бы новаго рода революция, в которой, по крайней мере принуждены будем восстанавливать гетманство, дозволять многия нелепые свободы и, словом, терять то, чем смирно и тихо навеки бы владели».

Вересень 1795 р. Указ про ліквідацію уніатської* митрополічної кафедри та єпископії на Правобережній Україні.

* *Уніатська церква* – сучасна Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ).

1795 р. Укладення таємної угоди між Росією, Австрією та Пруссією про третій поділ Речі Посполитої. Росія одержала Західну Волинь.

1795 р. Катерина II своїм Указом повеліла називати угрофінські племена – великоросами, а жителів України – малоросами.

Січень 1796 р. Царський указ про створення Малоросійської, Новоросійської, Київської, Подільської і Волинської губерній.

Квітень 1796 р. Видано указ про секуляризацію монастирських і церковних земель в Правобережній Україні.

Грудень 1797 р. Запровадження рекрутської повинності* в Лівобережній Україні.

* *Рекрутська повинність* – система комплектування регулярного війська у Російській імперії, запроваджена Петром I у 1705 році. Полягала у зобов'язанні населення податних станів (селяни, міщани) поставляти в армію новобранців-рекрутів. Термін служби рекрута до 1793 року був довічним. З 1793 рекрути служили 25 років.

Квітень 1797 р. Царський указ про запровадження триденної панщини при збереженні натуральних і грошових повинностей.

1799 р. Синод призначив митрополитом Київським молдаванина Г. Банулеско.

1799 р. За санкцією царя Павла I українського композитора А. Веделя, за відмову творити для царського двору, було оголошено божевільним і ув'язнено. Лише перед смертю йому дозволили повернутись в Україну, де він і помер 1808 року.

Кінець XVIII ст. Поширення на всю Україну дії російського Табеля про ранги*.

* *Табель про ранги* – російська імперська система звань та чинів, створена Петром I для встановлення відповідності між різними чинами військової, статської та придворної служб, визначення їхньої ієрархії та правил надання дворянства державним службовцям. Ця система існувала у 1722 – 1917 роках.

1800 р. Царський указ про заборону будівництва церков в українському стилі. Через два роки російський Синод заборонить будівництво рублених церков українського типу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // *Людина і світ*. 1995. № 1 – 2.

Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда» // *Розбудова держави*. 2004. № 1 – 3.

Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // *Київська старовина*. 1992. № 4.

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005.

Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2014.

Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017.

Брехуненко В. Україна й українці. Ім'я як поле битви. Київ, 2020.

Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. Київ, 2007.

Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // *Пам'ять століть*. 1997. № 6.

Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // *Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України, 2003.

Васильєв М. Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // *Український історичний журнал*. 1997. № 6.

Величко С. Літопис. Київ: «Дніпро», 1991.

Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ: Наукова думка, 1995.

Воротиленко М. Заповіт Петра І. Київ: ФОП Стебеляк, 2015.

Газін В. Зовнішня політика гетьманату уряду України першої половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави. Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України, 2003.

Герасименко Н. О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 3.

Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005.

Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. № 1.

Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. 1998. № 1.

Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. 2000. № 1.

Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. 2003. № 6.

Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. 2005. № 4.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1993.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990.

Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: «Альтернативи», 2004.

Гуржій О. І. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30 – 90-ті рр. XVIII ст.). К., 2019.

Гуржій О. І., *Чухліб* Т. В. Гетьманська Україна. К., 1999.

Дашкевич Я. Р. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. 1990. № 2.

Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ: «Глобус», 1992.

Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). Київ, 1992.

Ефименко А. Я. История украинского народа. Київ; «Лыбидь», 1990.

Заруба В. М. Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр. // Український історичний журнал. 1992. № 9.

Кравчук П. Від Петра I до Сулова. Київ, 1992.

Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України, 2003.

Кривошея В., *Кучер* В. Полковник Дмитро Чечель // Київ. 1998. № 3 – 4.

Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі родини та їх доля. Київ, 1999.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів: Видавництво «Світ», 1990.

Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. Київ: Основи, 1996.

Козут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004.

Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: «Критика», 2011.

Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Київ: Видавництво Україна, 2004.

Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича. Київ: Грамота, 2008.

Літопис Самовидця. Київ: «Наукова думка», 1971.

Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. 1992. № 2.

Левітас Ф. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2006. № 3.

Маслійчук В. Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.). Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України, 2003.

Маслійчук В. Слобідська Україна. Київ, 2008.

Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. 1996. № 1.

Мельник Л. Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. 1997. Листопад (№ 43).

Мельник Л. Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. 1997. Грудень (№ 45).

Мельник Л. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччі) // Розбудова держави. 1998. № 1 – 2.

Мельник Л. Г. Склад депутації від України до Комісії по укладанню нового «Уложения» // Український історичний журнал. 1999. № 2.

Мельник Л. Г. Маєтності та скарби Полуботків // Український історичний журнал. 2000. № 5.

Мельник Л. Г. Правління гетьманського уряду // Український історичний журнал. 2001. № 5.

Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2004. № 3.

Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.

Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. 2004. № 1.

Огієнко І. І. Українська культура. Київ: «Довіра», 1992.

Огієнко І. І. Українська церква. Київ: Видавництво «Україна», 1993.

Огієнко І. (митрополит Іларіон) Українська церква за час руїни 1657 – 1687 рр. Київ: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука». 2006.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960.

Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. 1992. № 2.

Орлик О. «За Україну його замучили колись...» // Вісник книжкової палати. 2003. № 11.

Павленко С. Духовні побратими Мазепа // Пам'ять століть. 2001. № 6.

Павленко С. «Тиранське поводження росіян». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. Київ, 2008.

Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. 1999. № 4.

Плохій С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005.

Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Київ: «Клуб сімейного дозвілля», 2016.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: «Либідь», 1992.

Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. Київ, 1988.

Путро О. І. Хто був останнім гетьманом України? Коли і ким було скасоване гетьманство? // Історія України в запитаннях та відповідях. Київ, 1991.

Путро О. І. Останній гетьман // Київська старовина. 1993. № 2.

Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. 1997. № 6.

Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. 1992. № 7 – 8.

Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії. Харків: Фоліо, 2007.

Смолій В. А., Степанков В. С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. 1992. № 7 – 8.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Київ: «Альтернативи», 1997.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676). Київ: Альтернативи, 2009.

Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. 1999. № 6.

Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України, 2003.

Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. 2003. № 6; 2004. № 1.

Степанчук Ю. С. Нарощування військової присутності на території Гетьманщини як інструменту реалізації імперської політики щодо України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. Вип. 15. Серія: Історія. Вінниця, 2009.

Степанчук Ю. С. Нищення збройних сил Гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду на українську автономію // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. Вип. 16. Серія: Історія. Вінниця, 2009.

Стороженко І. С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. 1998. № 1.

Струкевич О. К. Прийняття політичних рішень у Гетьманщині // Краєзнавство. 2000. № 1 – 2.

Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ: Інститут історії України, 2002.

Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. Одеса: Видавничий дім «ЯВФ», 2007.

Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. Москва: Издательство Центрполиграф, 2011.

Таирова-Яковлева Т. Г. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654 – 1658). Киев: ООО Издательство «КЛИО», 2017.

Тацій В. Я., Рогожин А. Й. Історія держави і права України. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000.

Харішин М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. 1995. № 5.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Київ: Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981.

Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. 1994. № 1.

Штепа П. Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007.

Чуприна В., Чуприна З. Діяльність гетьмана України Петра Дорошенка (1655 – 1676) // Дзвін. 1999. № 2.

Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. 2003. № 4.

Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. 3-тє видання, виправлене і доповнене. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Львів: Видавництво «Світ», 1991.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. Київ: Критика, 2005.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Варшава, 1934.

ЗМІСТ

<i>Олександр Гуржій. Витоки цинізму і віроломства</i>	3
Україно-московські політичні відносини другої половини XVII століття	9
Антиукраїнська політика московського самодержавства першої половини XVIII століття	51
Під царським скіпетром: Україна-Гетьманщина в другій половині XVIII століття	118
Джерела та література	151

Науково-довідкове видання

Юрій Степанчук, Сергій Гальчак, Анатолій Лисий.

Ліквідація московським самодержавством державної
автономії України-Гетьманщини
в другій половині XVII – XVIII ст.
Хронологічний довідник.

Видавець ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006

Здано у виробництво 23.03.2021

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 10,5.

Друк офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 17.

ПП Балюк І. Б.

Тел. / факс: (0432) 52-08-02

e-mail:balyk2@ukr.net